

БЪЛГАРИТЕ ОТ ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ

МАРГАРИТА БОЖКОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	3
Първа глава: Нишко и Пиротско след Берлинския договор	7
Българският въпрос и определяне на западната граница на Берлинския конгрес	7
Присъединяване на част от Нишко и Пиротско към Сърбия	12
Втора глава: Ньойският мирен договор и западните български покрайнини ...	20
Определяне на западната българска граница	20
Откъсване на Западните покрайнини от България	22
Трета глава: Сръбски окупационен режим в Западните покрайнини	28
Установяване на сръбска власт	28
Съдбата на българите в Западните покрайнини	36
Просветно движение в Западните покрайнини	44
Четвърта глава: Бежански въпрос	52
Бежанци и бежански организации	52
Социално положение и настаняване на бежанците	55
Библиография	64
Приложение	66

ПРЕДГОВОР

Миналото на българите от Западните покрайнини е значим научен и същевременно политически проблем, който за съжаление не е проучван изцяло. Липсата на изследвания и публикации дава възможност за невероятни свободни съчинения, някои от които намират място дори и върху страниците на академични издания. Не се посочват правилно кои райони са присъединени към Сърбо-Хърватско-Словенското кралство (от 1928 г. преименувано в Югославия) съгласно с Ньойския мирен договор от 1919 г.; колко на брой села и градове са откъснати; тяхното развитие през Средновековието и възраждането; не е даден и броят на разсечените села, което се извършва поради преждевременното навлизане на сръбски войски. Те нарушават решенията на Парижката мирна конференция, защото международната комисия, възглавявана от френския полковник Ордиони, не е очертала граничната линия и има възражения относно някои разсечени села. Решението за откъсването на един български район е смехотворно — три пъти по-малката България застрашавала западната си съседка. Ето защо се налагала „стратегическа“ граница!

Жестоката и нечовешка граница е описана като че ли най-вярно от Ст. Чилингиров. „И вие, които искате да знаете какво е неправда и какво е рана в живота тяло на един народ, елате, непременно елате тука — казва видният български писател, като наблюдава границата при с. Стрезимировци (Трънско). — Два пъти елате, ако сте българи и ако искате да видите как Соломоновата шега е станала действителна присъда в Ньой. Да видите как една международна граница прави от двора на един и същи човек две държавни територии. От едната страна на невидимата гранична линия да въздиша щерката, от другата да плаче побелялата от скръб майка. Оттук син да чака баща си, а оттатък баща да няма право дори да погледне към своя син.“

Най-добрият познавач на историята на България и Сърбия, обнародвал научни трудове за двете страни, проф. д-р Константин Иречек — чех по народност, описва достолепно този район. Нарича го Покрайнина. След като се възхищава от сърце на природните хубости и гостоприемството на населението, заключава категорично: „Покрайнината е принадлежала към българското царство и във времето, когато сръбската империя тъй великолепно се разпространявала на юг до Егейско море“. Известно е още от средновековните хронисти и възрожденските пътешественици, че като „влезеш в Ниш, влизаш в България“.

Миналото на българите от този край, неразработено подробно в литературата, улеснява сръбските „изследователи“ в техните ненаучни и направо фалшификаторски тези. в този регион „живеели шопи, които не били нито сърби, нито българи“. А се разпространява и нелепицата, че в Западните покрайнини имало „шопска нация“. Боже, прости ме, подобни глупости може да роди една жестоко националистическа (шовинистическа)

глава, защото в науката е много точно и ясно отсечено кога и как се формира, разбива и съществува една народност. При това историците от Ниш (Югославия) обнародват статии и брошури, в които се изтъква, че в Западните покрайнини мнозинството от населението се е изявявало и през възраждането, и след него единствено като българи. (виж монографията на Методи Петров, „Национално-освободителното движение в Западните покрайнини 1919-1934“, С., БАН, 1995, 200 с.)

Бързам да изкажа изключително научно задоволство, след като прочетох с интерес книгата на Маргарита Божкова, дръзнала да напише труд със заглавието „Българите от Западните покрайнини“. в него е изразена научна и гражданска позиция. И то във време, когато отделни български политици, повлияни от сръбските шовинисти, се опитват да наричат този български рай „сръбски крайнини“.

Книгата на Божкова е кратка по обем, но засяга важни проблеми от новата българска история. Искам да отбележа първото нейно достойнство — умението на авторката с малко думи да обясни и определи политиката на великите сили при разпокъсването на българската народност. Тези сили просто не искат единна България на Балканите. Интересно хрумване, което е и исторически достоверно, да се покаже мястото на Западните покрайнини в българските западни земи преди Освобождението. Целият регион, според учените от Историческа география, е носил името Западна България.

Авторката не пропуска да отбележи ролята на германския канцлер Бисмарк за присъединяване на Софийския санджак и Варна към Княжество България по време на Берлинския конгрес от 1878 г. За това в литературата се говори завоалирано, а в учебниците през тоталитарното време не се споменава нищо. Божкова не пропуска да спомене „жестовете“ на Русия и на руската политика за сметка на българските интереси. Северна Добруджа, населена в мнозинството си с българи, се дава на Румъния като компенсация за това, че Русия присъединява Бесарабия. Сърбия също е „възнаградена“ за фиктивното участие в Руско-турската война от 1877/1878 г. Тя получава Пиротско и Вранско, населени също в мнозинството си с българи. Като прибавя и нови документи в историографията, авторката дава възможност да се видят масовите протести на българите от тези земи, особено в Пиротско. Ясно проличава едно — мнозинството не иска сръбско робство. Част от най-будните предпочитат да бягат в свободната част на родината си.

С кратко съдържание, но с промисъл са пресъздадени събитията около втората ни национална трагедия, решенията на Ньойския мирен договор от 1919 г. Отново вярно са предадени противоречията между великите сили за новото разпокъсване на българската народност. Безспорно е едно, че то се прави и с оглед на някакви техни интереси. В последна сметка се задоволяват шовинистическите интереси на Белград, въпреки решителните протести на трънчани, босилеградчани и царибродчани. Новите податки все пак ни насочват към една мисъл — дали днес политиците на Франция и Англия не се смущават, че за трагичните събития в Югославия и особено в Босна не носят историческа вина и техните политически предшественици.

Нови кратки, но интересни допълнения разказват за сръбския режим след окупацията. Започва се открита денационализаторска битка срещу всичко българско: език, имена, празнична ритуална система, закриват се български училища и черкви. Супернационалистите от Белград знаят от опит, че не ще успеят да „повалят“ на колене българите. Ето защо те днес ги „прекръщават“ в шопи. Какво политическо и научно нахалство. Едва ли може да се срещне някъде другаде в света! Маргарита Божкова публикува документални свидетелства за среща на висши български и сръбски (югославски — б. а.) ръководители, където се говори за съдбата на българите от Западните покрайнини. Защо тогава сръбските ръководители приемат името Западни покрайнини, а сега го фалшифицират. Тяхното политическо нахалство, пак ще кажа, няма край, но трябва българската толерантност да има край?!

Историческата книжнина е обогатена с нови факти за тежката и жестока съдба на поробените българи. Някои от действията на окупаторите нямат просто аналог в историята. Те надминават всички допустими средства на жестокост при убийства само за това, че българинът изразява българската си народност. И голяма част от сръбските издевателства стават известни на световния печат. Става реч за нечовешки действия на сърбите, става реч за българите от Западните покрайнини. Ще повторя — това проличава и от съдържанието на книгата. Навсякъде в официални документи и в Обществото на народите се говори за българи от Западните покрайнини. Сръбските натрапници се стремят да унищожат не друго, а българското просветно движение. Не случайно българите и бежанците от Западните покрайнини създават свои организации, като усвояват принципите на българското Националноосвободително движение. Най-изразителната изява срещу сръбската денационализация е бягството на българите в родината. Напускат красиви местности, уютен дом и имот, за да живеят като скитници в свободната България. Сведенията се отнасят за бежанците от Цариградско, Трънско и Босилеградско. И тук авторката прави достояния в науката подробности именно за тези бежанци.

ст. н. с. Методи Петров, к. и. н.

НИШКО И ПИРОТСКО СЛЕД БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР

БЪЛГАРСКИЯТ ВЪПРОС И ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ЗАПАДНАТА ГРАНИЦА НА БЕРЛИНСКИЯ КОНГРЕС

На 19 февруари 1878 година в малкото селце Сан-Стефано, на брега на Мраморно море, между Русия и Турция е подписан договор, по силата на който приключва войната за освобождение на България. От руска страна слагат подписите си граф. Н. П. Игнатиев, А. Нелидов, от турска страна — Савфрет-паша и Саадулах-бей. Санстефанският договор е политическа санкция на възкръснала, окрилена и заживяла национален живот България в нейните истински граници.¹

Известията за отказа на западните държави да признаят Санстефанския договор и съпротивата на високата порта да изпълни неговите постановления внасят смут сред българския народ. Едновременно с това обаче се засилва народната решимост да се доведе до края делото на националното освобождение. До руските военни и граждански власти в България, както и до царя и правителството в Петербург, са отправени стотици благодарствени адреси за извоюваната независимост. Те са скрепени с хиляди подписи на жители от всички освободени и неосвободени български земи. Наред с благодарствените адреси се изпращат протести против политиката за неспазване на Санстефанския договор от западните държави и молби да бъде завършено делото за освобождение на българския народ.²

Междувременно под натиска на западните държави руското правителство дава съгласието си за свикване на Берлинския конгрес.

След подписването на англо-руското споразумение от 30 май 1878 година германският канцлер кани правителствата на великите сили да изпратят делегации в Берлин за обсъждане на Санстефанския договор.

Предложението се приема и представителите на поканените страни и Турция пристигат в столицата на германската империя.³ За делегати на Русия за Конгреса са определени Канцлерът Горчаков, посланикът в Лондон Шувалов и посланикът в Берлин П. П. Убри. Английски делегати са министър-председателят Биконсфилд, министърът на външните работи Солсбъри и посланикът в Берлин Ръсел, от Австро-Унгария — министър-председателят Андраши, посланикът в Берлин Кароли и посланикът в Рим Хаймерле, от Франция — министърът на външните работи Вадингтон, посланикът в Берлин Сан Валие и директорът на отдел в Министерството на външните работи Депре, от Германия — Канцлерът Бисмарк, държавният секретар Бернхарт Бюлов и посланикът в Париж Хоенлое, от

Турция — Каратеодори паша, Мохамед Али паша и посланикът в Берлин Садулах бей.⁴

Без да бъдат официално поканени в Берлин пристигат като представители на своите страни от Гърция министърът на външните работи Делиянис, от Румъния — министър-председателят Братияну и министърът на външните работи Когълничану, от Сърбия — министър-председателят Ристич и от Черна гора — Петрович и офицерът за свръзка с руската Главна квартира Радонич. Гръцкият и румънският представител, както и сръбската страна, чрез обширен мемоар изтъкват своите териториални претенции. Тях те подкрепят с карти, статистически сведения и други материали, в повечето от които народността на отделните области се представя в невярна светлина и в ущърб на българите.⁵

На първото заседание, състояло се на 13 юни 1878 година, е съставено бюро на конгреса с председател Бисмарк, секретар — Радувиц и четирима помощници.

На следващите шест заседания се разглеждат положенията на Сан-Стефанския договор, които се отнасят за България. Българският въпрос по думите на Бисмарк бил най-важният и най-трудният и поради това той предложил да се започне с него.

Участта на България е предварително решена със споразуменията от 30 май и 6 юни 1878 година.⁶

Остри спорове възникват при обсъждане западната граница на българското Княжество. Първоначално Софийският санджак е предаден на Източна Румелия. Такава участ била предвидена и за град Варна и Варненско. Едва застъпничеството на Бисмарк повлиява тези територии да се върнат към княжество България. Спорове възникват и за съдбата на градовете Враня, Трън, Цариброд и Пирот. Английските пълномощници подкрепят сръбските искания, отправени до конгреса от министър-председателя Ристич, за присъединяването на тези градове към Сърбия. С тях се солидаризират австроунгарските и други делегати. Накрая се стига до компромис: Враня и Пирот са дадени на Сърбия, а Трън и Цариброд остават в българското княжество.⁷

Българите са лишени от възможността да изложат и защитят пред Берлинския конгрес своите искания за запазване на извоюваната национална свобода.

Берлинският диктат разпокъсва жестоко българската нация, ампутира нашата държава, която според Санстефанския договор има площ 160 хил. кв. километра.⁸

Западните държави налагат своята воля. Само една трета част от българското население (около два милиона), живеещи върху територия от 62 776 кв. километра, са освободени. По такъв начин българският национален въпрос не е окончателно разрешен. Той остава като тежко наследство на българското общество и след 1878-та — годината на възстановяване на българската национална държава.

Берлинският конгрес унищожава Санстефанска България. Предвидените за включване в нейните граници територии са разделени на пет части: Северна България се предвижда да бъде организирана като политически автономно княжество; Южна България под наименованието

Източна Румелия остава в границите на Османската империя с права на административна автономия; Северна Добруджа е дадена на Румъния в замяна на Южна Бесарабия, която конгресът приел да бъде дадена на Русия; част от западните български земи, влизащи в диоцеза на Българската екзархия — Нишко, Пиротско, Вранско, съгласно решенията на конгреса преминават към Сърбия; останалите земи също с преобладаващо българско население минават под пряката политическа и военна власт на султана със задължение за въвеждане в тях, както и в другите български територии на Турция, на административни реформи.⁹

Със Санстефанския договор в западните земи влизат всички епархии, за които ратувал едно време българският народ, без Нишката епархия, която според договора се отстъпва на Сърбия, но не като сръбска област, а като отплата за тяхното участие в Руско-турската война. След Берлинския конгрес към Сърбия се придава по-голяма част от Нишката епархия с град Пирот и част от Скопската епархия.¹⁰

Характерно за западната автономна българска област, която в по-голямата си част сега е под сръбска власт, е че във водените предварително разговори и на Цариградската конференция не е ставало никога дума за сръбско население в Нишко, Лесковско, Вранско, Гилянско, Скопско и Битолско. Напротив, руският посланик в предварителното заседание на 14 декември е прочел едно съобщение, с което прави сравнение между постъпките на турската централна власт против причинителите на жестокости и убийства срещу българите във въстаналите области на Ниш, Лесковец и Пирот през 1841 година и сегашните причинители на по-големи пакости, които били защитавани от високата порта. В английската синя книга за 1877 година има много рапорти за избягали българи от Пирот и Ниш в Сърбия.¹¹

Ако проследим въвеждането на западната граница на България, според решенията на Цариградската конференция, се вижда, че тя в по-голямата си част съвпада с етнографската граница на България. Западната граница княз Черказки определя по следния начин: Ниш, Куршумлия, Лесковец, Прищина, Призрен.¹²

Сърбия се намесва в Руско-турската война, когато Русия вече няма нужда от нея. Сръбските войски завземат лесно областта на българска Морава и Нишава, те преминават и Западна Стара планина. Княз Черказки, обезпокоен от евентуални сръбски претенции за български земи, издава докладна записка — забрана на сърбите да събират храни по десния бряг на българска Морава, а руските войски да завземат областта Ниш и Пирот. В тази докладна се отбелязва, че надлъж по левия бряг на Морава живее доста гъста маса чисто българско население.¹³

Според Санстефанския договор старата граница на Турция и Сърбия по Тимок и Западна Стара планина до връх Ветрен остава на границата между Сърбия и България. От Ветрен границата отива в посока към югозапад до най-късия път за долината на Нишава при Крупец, после върви по река Нишава до устието на река Връло и стига по нея Суха планина. От Суха планина границата слиза по Кукувишка река, продължава по Люберашка и река Власина до нейното втичане в река Морава при с. Стайковци. От село Калиманци границата се качва западно от долината до Мийовачка планина

и върви по-нататък по западната граница на Вранска кааза до планината Черна гора.¹⁴ Тези покрайнини, заедно с град Ниш, влизаха в границите на българската етнографска и културна област. В градовете Гилян, Враня, Лесковец, Власотинци и Ниш, българите имаха преди Руско-турската война добре уредени училища, по-голямата част от тази област е влизала в българските епархии Скопска и Нишка; областта на цяла българска Морава е влизала в Западната автономна област България според решенията на Цариградската конференция.¹⁵ Затова още в 1878 година познавачите на тия краища изразяват своето недоволство от неправдата, причинена на българите със западната граница на Санстефанска България в областта на българска Морава.

Според изследванията на Стилиан Чилингиров западната ни граница не е тази, която е предвидена в Берлинския конгрес. Тя е нарушена във вреда на българите от страна на Сърбия. Пограничната линия тръгва от връх Патерица, източно от връх Ключ, като остава в Сърбия цялата Бабина поляна. От връх Ключ линията между България и Сърбия върви към север, за да премине през Черни връх, Стрешер, Църна трева и през върха на Дъсчано-кладенската планина и през връх Църна ябука да стигне връх Стол. От връх Бяла вода пограничната линия вместо да отива право на север, за да пресече шосето София-Пирот на 1000 метра от село Черкезкьой и да достигне връх Копрен в Стара планина, тя поема право на изток, за да присвои и обеме в себе си едно грамадно пространство ведно с шосето Пирот — Трън.

При село Сенокос е изгубен куфарът на Каулбарс с картите, върху които били нанесени точните граници между двете държави. Затова при по-нататъшното определяне на сръбско-българската гранична линия комисията е трябвало да си служи с картите на други комисари, при произволно тълкуване на определенията от протоколите на конгреса. Не е безинтересно обстоятелството, че в тази комисия не участват българи, за да се застъпят за интересите на България. Но Сърбия е била добре представена чрез своята пионерска рота, която следвала след комисията и местела по свои съображения означените гранични могилки, наречени хумки.¹⁶

И ако Ниш и Лесковец останали по договора на Сърбия, това не се дължи на сръбски етнографски или исторически права, а на политически съображения.

ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ НА ЧАСТ ОТ НИШКО И ПИРОТСКО КЪМ СЪРБИЯ

Градът Пирот и неговата доста голяма кааза до Освобождението на България през 1878 година съставляват неразделна част от общото българско отечество. Градът по географско положение и по етнографски състав на населението е бил винаги преди 1878 година в тясна връзка със София, Видин, Ниш. Възраждането на българското население в този град

се е извършвало в същото време и по същия начин както в останалите части на българските земи. Пиротчани вземали живо участие в освободителните борби.

При влизането на сръбската войска и настаненото от нея сръбско управление в града и околията му през декември 1877 г. Всички пиротчани се чувстват българи и като такива посрещат съюзната на русите сръбска войска. Всички открити в Пиротско и Нишко училища до освобождението на България са само български и с български учители. По Санстефанския мирен договор от 19 февруари 1878 година Пиротската кааза влиза в пределите на България.¹⁷ За нещастие на пиротчани, както и на целия български народ, според Берлинския договор от началото на юли 1878 година Пиротската околия в по-голямата си част е включена в пределите на сръбското княжество, въпреки протестите на местното българско население и на всички българи от отечеството.¹⁸ Голяма част от по-видните и интелигентни граждани се изселват в свободна България. До в. „Марица“ пиротчани изпращат протестно писмо.¹⁹

Когато се разчува за победоносния марш на руската армия, преодоляла турския аскер и лютата зима и влязла в София, сръбските войски настъпват към Пирот, като водят откъслечни боеве с турците. Остатъкът от турската армия се разпръсква и на 12 декември многобройни сръбски войски влизат в Пирот. Българите посрещат с хляб, сол и благословии за крал Милан сръбските войници.

След два дни в дома на кмета са повикани всички първенци от града, за да ги попитат доволни ли са от сръбското присъствие в областта. Българският народ винаги от сърце е изказвал признателността си към всички, спомогнали за свободата му.²⁰

На събралите се първенци е предложено да изразят благодарността си към крал Милан, като подпишат предварително изготвен благодарствен адрес. По настояване на присъстващите им се прочита това хитро скроено писмо. От населението се иска да завери с подписите си пред сръбския княз и пред целия свят, че от веки веков те са сърби и искат да останат такива. Първенците отказват да подпишат, при което по заповед на кмета дворът се изпълва със сръбски войници. „Убийте ни — извиква един от събраните, но ние и на оня свят ще изповядаме народността си, ако целта на дохождането ви е да ни посърбите, то ние и тъй щяхме да поминем, при всичките мъки, само с народното си име.“²¹ Един от първенците, откривайки гърдите си срещу сръбските войници, извикал: „На, убийте ме, и аз съм българин и българин ще умра, но вас се не пада нищо и ако имаме някой избавител, то е августейшият император Александър, неговите войски дойдоха и изпъдиха турците, а вие дойдохте на готово и що искате.“²²

Нанесен е побой на присъстващите, а 40 души по-отбрани граждани са оковани във вериги, бити и откарани в затвора, държани три дни без хляб и вода. От фамилията кръстините взимат единия син Рако, живеещ в Сърбия (с обещание за чиновническа длъжност и награда Таковски кръст) и заедно с група жандарми обикалят Пиротската и Нишката околия под натиски заплахата да събират подписи за адреса. От страх едни подписват, други се крият. По-видните българи са хванати да работят по цял ден,

прекарвайки тежки товари, а вечер заспиват на улицата. Населението се задължава да изхранва сръбската войска. На 10 овце вземат пет, на сто — 50 и всичко се кара в Сърбия.

След влизането на сръбските войски в Пирот и отказа да се подпише адреса са арестувани учителят Георги Табаков и бившият учител Христо Писаров и след мъчения са убити. По повод на ареста неколцина граждани се събират в дома на покойния Коте Кръстев (баща на професор доктор Кръстьо Кръстев) и решават да устроят демонстрация и митинг пред околийското управление против вандализма и грабежите на сръбските власти.²³ Решението е разгласено и на следващия ден в един часа след обяд целият град се стича към зданието на управлението. Първ влиза митрополит Евстатий. Окръжният управител го изхвърля и заключва вратата. Разплакан владиката излиза пред съгражданите си. Неколцина мъже успяват да се промъкнат до кабинета и разбиват вратата. Учителят Коце Григоров предлага да се избере комисия от 10 души, която да обмисли по-нататъшните действия и мерки, които ще трябва да се вземат за борба против сърбите. В това време пристига една дружина сръбски войници с две оръдия, обкръжават управлението, но не смеят да стрелят. От Ниш пристигат още два ескадрона кавалерия под командата на подполковник Гюкчин, а след тях и още няколко оръдия.²⁴ В Пирот пристига и Панта Средкович, който заедно с Милош Милоевич се смятат за основатели на шовинистичната клика, която полага основите на сръбската пропаганда в Македония и на изток от старото сръбско княжество. Първият дебют на Панта Средкович в асимилиране на българската народност му се пада в Пиротско. Той прибегва и до услугите на Дунич, който му идва за помощник.²⁵

Негово високопреосвещенство Евстатий Пелагонийски се явява в кметството да протестира, но е арестуван и откаран в затвора, на другия ден в Ниш, а после на заточение в сръбски манастир край Крушевац.²⁶ Една нощ, без да бъде предупреден, митрополит Евстатий е изгонен в България, като не му е било позволено да вземе със себе си никакъв багаж (Евстатий Пелагонийски освен духовна академия в Петербург, е завършил факултет по историческите науки в Берлин).

След изгонването на митрополита сърбите затварят читалище „Просвета“, унищожават книгите му и обират касата. Освен с богатата библиотека, с парите, които получава от щедри граждани, читалището е помагало и за издържане на ученици, следващи Пловдивското класно училище, както и на някои, които следват в странство. Унищожени са всички училищни помагала, свалена е иконата на Свети Свети Кирил и Методий, поставена на парадния вход на църквата. В същото време сръбски войници ограбват Погановския манастир, от който са задигнати всички старини. Предстояло разчистване на сметките с учителите. Един пазарен ден двама учители минават границата и търсят убежище в Сливница.

След като не скланят гражданите, сръбските власти подмамват селското население да подпише адреса, а подписите трябва да послужат като плебисцит при определяне на новите граници на сръбското княжество на конференцията. Разбирайки, че нищо няма да излезе от акцията,

сръбската власт в Пиротско и Нишко започва да арестува кметовете. Вземат им печатите, подпечатват с тях чисто бели бланки и след това сами подписват адресите отгоре. Град Пирот и селата се изолират едно от друго.

Съгласно решенията на Санстефанския договор за окръжен началник в Пирот е изпратен гвардейският руски капитан Вилямов, но той се бави, а вместо него идват двама руски телеграфисти да заемат станцията. Те обаче не са допуснати от сръбските власти.²⁷

Още преди окончателното решение на Берлинския конгрес сръбските войски се настаняват в Пиротско и Нишко и започва теглото на населението — конфискации, глоби, интернирания, изхранване на сръбски войници, побоища. На свещениците е дадена заповед да изоставят източното пеене в църквите и да се приучат към сръбското. Предоставен им е списък, от който да дават имена на новородените. В същото време Милош Милоевич обикаля района, представяйки се за английски консул и уверява населението, че той като незаинтересован англичанин твърди, че те са сърби.²⁸ При този терор населението от Пиротско и Нишко не остава безучастно. В София са изпратени Симеон Христов и Коце Григоров, снабдени с големи суми, да действат където намерят за добре само и само да се постигне желания резултат.

След извършеното покушение срещу германския император във времето, когато заседава Берлинския конгрес, пиротчани изпращат телеграма, изразявайки радостта си за щастливото избавление на императора и го молят да се застъпи за пиротчани пред конференцията, като ги спаси от сръбско иго. За съжаление интересите на дипломатията на великите сили е различно от тези на България. Решението на Берлинския конгрес оставя Пирот и част от окръга под властта на Сърбия. Много семейства не искат да споделят участта на Пирот и напускат града. Едни от тях се преселват в Цариброд, други — в София, а трети се пръсват из цяла България.²⁹

На 11 април 1878 година пиротският представител С. Христов изпраща записка до управляващия гражданското управление в България — генерал Анучин за неправдите, произвола и терора на сърбите в Пирот и окръга.

Протест на българите от Пиротско и Нишко против сръбските жестокости е изпратен и до Негово императорско величество Александър Втори, император Всеросийски на 18 април 1878 година. Протестът е подписан от двеста пиротчани и е подпечатан с общинския печат.³⁰

Незавидна е участта на тези българи, които остават по родните си места. Сръбските власти създават сериозни затруднения на българите, които имат имоти от двете страни на българо-сръбската граница. Това поведение на сърбите е забелязано от българските власти, изпращат се протестни писма и от самото население. Тези донесения заставят административното отделение при Министерството на вътрешните работи да изпрати до Министерския съвет доклад № 9157/19.X11.1882 г., в който между другото е казано: „Граничната линия, която дели България и Сърбия, е прекарана тъй, че не само ниви, ливади, гори и пасища, принадлежащи на наши селяни, са останали зад границата, но и цели села са разделени на две... Селяните от Трънско и Царибродско срещат

всевъзможни препятствия от сръбските погранични власти, когато минават границата да обработват земята. Повереното ми министерство от една година насам има безброй множество оплаквания и донесения за това поведение на сърбите.”³¹

В този смисъл интересно е и стълкновението при кула през нощта на 10 декември 1880 година, когато над двеста въоръжени сърби нарушават неутралитета на границата и навлизат в българска територия, като запалват 12 наши стражарници. Унищожителният терор в Западните краища принуждава много българи да бягат, а други „непокорни“ намират смъртта си в сръбските затвори.

Победите на българската армия по време на Сръбско-българската война от 1885 година вдъхва надежда сред българите в покорените области, че краят на теглилата приближава. Населението активно подпомага българската армия, някои се включват в нейните редици. С хляб и сол пиротчани посрещат българските войски в града, носят на ръце княз Александър Батенберг.³² За този прием след реокупацията на града от сръбските войски по нареждане на военния командир Магдаленич няколко пиротчани са разстреляни, а други осъдени, малтретирани, оковани във вериги са изпратени през зимата боси заедно с децата си към вътрешността на Сърбия.³³

Над 40 фамилии са интернирани в град Чачак и Горни Милановец. Затова, че са улеснили българската армия при превземането на град Пирот по нареждане на майор Магдаленич са застреляни шестима селяни от околните села, а на заточение в Нишката крепост за четири години са изпратени четирима души.³⁴

На 1 януари 1900 година С. Т. Кокалов се обръща с призив за създаване на комитет за подпомагане на изпадналите в беда пиротски бежанци. Три години по-късно е учредено „Пиротско-българско благотворително дружество“, създадено на 28 декември 1903 г. с председател С. Христов, а на 6 март 1904 г. се провежда и първата среща на пиротските емигранти в салона на Сан-Стефано, организирана от Спас Т. Кокалов.³⁵

През 1911 година наши журналисти посещават Болград. На организирания събор се обсъжда и въпросът за българо-сръбското сближаване. Един от сръбските журналисти се изказва в подкрепа на съвместната работа, но при условие, че Македония, Видин и Кюстендил минат в територията на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство. Според Константин Мутафов сърбите живеят само с една мисъл: „Дайте нама!“ Но за да се стигне до сближение между двата народа, трябва да се уредят сметките, сърбите да върнат заграбените български земи. Както забелязват българските журналисти, взели участие в събора, сърбите още живеели с идеята, като добият политическа хегемония сред южните славяни да ги обединят и претопят. За културно сближение между българи и сърби говорят Драинау и други негови сънародници, но си затварят очите пред факта, че да се говори на български език и да се чете българска книга в заробените западни краища се считало за държавна измяна.³⁶

Трите последователни войни довеждат до икономическа разруха населението от Пиротския край. По инициатива на Спас Т. Кокалов, който изпраща до кмета на Пирот 100 лв., се открива фонд за подпомагане жените и сираците на загиналите пиротчани във войните от 1912 до 1917 година.³⁷

Берлинският конгрес изработил мирен договор, който имал два пъти повече членове от Санстефанския договор. Но не в това се състои разликата между двата трактата. Берлинският договор е насочен към унищожаване на значителна част от резултатите в Освободителната война. Той ограничи размаха на национално-освободителната борба в българските земи, разруши националното единство на българския народ, създаде напрежение между балканските държави. В Берлин се произведе един позорен търг между европейските сили и едно безчовечно разсичане на живи, национални организми.

НЪОЙСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР И ЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ПОКРАЙНИНИ

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ЗАПАДНАТА БЪЛГАРСКА ГРАНИЦА

В края на декември и началото на януари в Париж пристигат делегациите на САЩ, Италия, Япония, Сърбо-Хърватско-Словенско кралство, Полша, Чехословакия, Румъния, Гърция и други страни. Английската делегация начело с министър председателя Лойд Джордж пристига във френската столица на 11 януари 1919 година. Общият брой на делегациите е 27, а броят на участниците включително експертите и техния персонал — над 2000 души.¹

Противобългарската пропаганда на Съглашението чрез средствата за масова информация се засилва извънредно много по време на заседанията на Парижката конференция за мир. В Париж, Лондон, Женева и други европейски градове са изпратени учени, публицисти, политически и обществени дейци от Сърбо-Хърватско-Словенско кралство, Гърция и Румъния, които устройват събрания за обработване на общественото мнение против България и издават книги, вестници и брошури със същата цел. Националният въпрос на Балканите е представен в крайно изопачен и тенденциозен вид, за да се обосноват териториалните придобивки, спечелени по силата на Букурещкия мир и претенциите за присвояване на нови български земи.²

Стремеж за завземане на български земи, повече от това, което се предвижда в проектодоговор за мир с България, проявяват управляващите среди в Сърбо-Хърватско-Словенско кралство.³ На заседание на върховния съвет на мирната конференция, състояла се на 18 август 1919 година, делегацията на кралството предявява искане изпълнението на договора с България да бъде гарантиран със същите подходящи средства, както за Германия, което изисква „една временна окупация на българската територия.“⁴

През първата половина на май 1919 година Съветът на десетте пристъпва конкретно към обсъждане границите на България. Получават се сериозни различия по въпроса за българо-югославската граница.

Когато българската делегация научава за меморандума на делегацията на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство до мирната конференция, с който се иска да бъдат отнети от България земите западно от долното течение на река Струма до водослива на река Джерман в нея и след това през Радомирско, Брезнишко и Сливнишко поле, Петроханския

проход и река Огоста да достигне до река Дунав, западно от Лом, Александър Стамболийски заявява: „Друго не може да се очаква от Пашич и приятелите му. Много страдания и победата са създали у тях шовинистично настроение, което и по-рано се забелязваше... Ние ще имаме големи беди с тях, защото те са галеното дете на Съглашението. Те държат нашите пътни и водни съобщения с Европа в ръцете си и могат при днешното положение да затворят жп линия и Дунав всеки път...“⁵

Въпросът за българо-югославската граница бил обсъждан и по него в комисията за югославските дела е взето решение. В тази комисия постъпва обширно изложение от югославската делегация. В него се разглежда в исторически аспект българо-сръбските отношения от Средновековието до най-ново време и се поставя въпросът за изменението на българо-югославската граница.⁶ Изложението в 9 големи страници е написано в крайно враждебен тон спрямо България и българския народ. Следва обосноваване на искането за изменение на българо-югославската граница, а именно: Сърбо-Хърватско-Словенското кралство се нуждае от граници за своите комуникации с Гърция и Румъния по реките Вардар и Тимок. Там минавали „жизнени артерии“ за Сърбия и те трябва да бъдат защитени. Това искане, според авторите на изложението, е още по-справедливо, като се вземело в предвид, че населението от „сръбска раса“, познато под името шопи, се простирало далеч от Сърбо-Хърватско-Словенското кралство на изток, до „областите на река Искър“. Това население, се отбелязва в меморандума, е „чисто сръбско“, но половината от него се намира под „българско владичество“. В края на изложението се заявява, че извършената несправедливост от Берлинския конгрес трябва да бъде поправена. Затова югославската делегация предявява искане за преместване границата между Сърбо-Хърватско-Словенско кралство и България на изток, както следва: от гръцката граница, където се пресича река Струма, на север по течението и до вливането в нея на река Джерман. След това по хребета на изток от Кюстендил и Драгоманското дефиле през Петроханския проход, р. Огоста до Дунав между р. Арчар и устието на река Скомля. От приложената карта към мемоара се вижда, че се иска към Сърбия да минат градовете Петрич, Кюстендил, Радомир, Брезник, Белоградчик, Кула и Видин с районите им.

Границата по река Тимок е неблагоприятна според сърбите, понеже била успоредна на жп линията Дунав-Зайчар-Княжевац-Ниш, която свързва Адриатика и Егея с Румъния и Русия. Тя се намира близо до българските гранични постове и можела да бъде прекъсната всеки момент от българите. Същата опасност съществувала, смятат сръбските власти и за жп линията по долините на Морава и Вардар. На края като най-силен аргумент те изтъкват факта, че между България и Сърбия е имало 18 войни, от които само една — в 1885 година е била започната от Сърбия. Останалите били водени от България и нито една не била обявена според общоприетите правила.⁷

Едва ли е необходимо да се доказва абсурдността на съдържащите се в мемоара твърдения и преценки за ролята на България и българите в историята на Югоизточна Европа.

ОТКЪСВАНЕ НА ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ ОТ БЪЛГАРИЯ

На Берлинския конгрес в 1878 година сръбското правителство предявява искания, които чертаят границите на Сърбия по същия начин, както това се прави и в мемоара от 1919 година. В това отношение трябва да се признае, че сръбската буржоазия и управляващите среди в Сърбия са последователни. Друг е въпросът дали са справедливи.⁸

След като се запознават с мемоара на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство, членовете на комисията за югославските дела пристъпват към обсъждането му и определянето на българо-югославската граница.

Пръв се изказва американският представител Дей. Той изразява становище, че е необходимо сериозно проучване на сръбските искания. Етническият принцип според него, не дава никакво право на Сърбия, тъй като населението в земите, за които се претендира е по-скоро българско, отколкото сръбско по народност. Други съображения, освен етнически според Дей не оправдават приемането на сръбските искания, а те, етническите са несъстоятелни.⁹

Думата след това взема английският представител Кроу. Той подкрепя възраженията на Дей. Единственото основание на Сърбия да претендира за посочените в мемоара територии според него са от стратегическо естество. Но ако границата се премести на изток толкова много, колкото иска сръбската делегация, то тя ще представлява, заявява Кроу, постоянна заплаха за София и ще постави българите в твърде трудно положение. Британската делегация отказва да лиши Сърбия от жп съобщения със Солун, но заедно с това не е съгласна границата между България и Сърбия да се постави така близо до София. Очертава се възможност да се приемат сръбските искания за Видин, за да се установят преки жп съобщения между Сърбия и Крайова, но изменението на границата може да доведе до повдигане на щекотливия въпрос за румънците в Тимошко.¹⁰

Трети взема думата италианецът полковник Кастолди. Той се присъединява към изказванията на Дей и Кроу, заявявайки също, че сръбският мемоар не съдържа нищо друго освен стратегически основания, които били „доста слаби“. Австрия, която се явява главният неприятел на Сърбия, не съществува вече. Новата славянска държава излиза от войната твърде увеличена. Съществуващата граница с България от географска гледна точка е справедлива. Жителите на Струмишко и Петричко са „безусловно българи“. Кастолди привежда данни, от които се вижда, че населението в претендираните територии по десния бряг на Струма възлиза общо на 130 хил. души, от които 95 хил. екзархисти и 10 хил. патриархисти, останалите — мюсюлмани. Ако се приеме сръбското искане, ще бъдат засегнати сериозно икономическите интереси на България и София ще бъде откъсната от преки връзки със Солун. Що се отнася до териториите, които преди Балканската война влизат в границите

на България, Кастолди смята, че изтъкнатите от югославската делегация етнически и стратегически съображения са „противоположни на сръбската теза“. В заключение италианецът предлага да бъде запазена съществуващата граница.¹¹

В обсъждането на въпроса взема участие и председателят на комисията Тардио, според когото „регионът на Видин е населен от сърби и румънци.“ Кастолди оспорва това твърдение, като изтъква, че там живеят шопи, които имат „български симпатии“ и следователно сръбските претенции в това отношение са неоснователни. След тези дебати обсъждането се насочва към района на Струмица и Петрич. Дей се изказва, като заявява, че американската делегация е склонна „да се отреже западната част на издатыка на Струмица“, но това да бъде единствената поправка, която изглежда необходима. По-късно тази позиция на американската делегация е променена и тя се съгласява с корекцията на границата при Цариброд, Босилеград, Драгоман и река Тимок. Американската, английската и френската делегация са единодушни и по изменението на границата в района на Враня, а италианската е изразила резерви относно дълбочината на отстъпваната от България територия. За района на Драгоман и Цариброд военните експерти изслушват Льо Ронд, който изказва мнение, че съществуващата граница е благоприятна за България от офанзивна гледна точка. Владееенето на Цариброд от българите им дава „пълна възможност“ да атакуват Пирот и Ниш. Затова Льо Ронд предлага ново трасе, минаващо източно от Цариброд. Американците и англичаните приемат трасето от техническа гледна точка, но първите имат резерви от политическо естество (не уточнява какво), а вторите заявяват, че въпросът трябва да се внесе за ново разглеждане в комисията. Италианският представител възразява по предложението за ново трасе, което се приближава до Сливнишките укрепления. Неговото изказване е оспорено от член на френската делегация, който заявява, че не вижда причини „да се оставят на България тези военни съоръжения, които имат чисто нападателен характер“. Българите според тях могат да отбраняват Сливница върху хребета на съседните възвишения, което би им позволило да заплашат долините на реките Нишава и Морава.¹² Сливница се намира на 28 км от София, а Ниш е разположен на повече от 80 км на запад от нея. От това може да се съди колко основателни са аргументите на френската делегация, която се стреми с всички средства да откъсне повече български земи без оглед на това, че се застрашава сериозно сигурността на София.

Разискванията по въпроса продължават. Генерал Льо Ронд предлага северно от Драгоман границата да минава по долината на река Нишава. Това е прието за безспорно от американеца майор Джонсън, но той заявил, че въпросът може да се разглежда и от друга гледна точка. Нишава минава през теснини и това прави коритото непроходимо. Ниш е добре защитен, но ако границата се премести до Драгоманския проход, отбранителните линии на София ще бъдат заплашени от север и от запад. Това според майор Джонсън трябва да се има в предвид, тъй като между голяма Югославия и малка България не може да се установят приятелски отношения.¹³

Последвалото изказване от майор Хоман пренася обсъждането на друга плоскост, тъй като е очевидна основателността на направените възражения от италианска и американска страна. Той заявил, че от етнографска гледна точка районът, през който минава българо-сръбската граница не е нито сръбски, нито български. Населен е с шопи, които подложени на българско и сръбско влияние съставят „едно твърде смесено население“. Сърбизирани в сръбските територии, те изглеждат българизирани в българските, без региона на Кюстендил, където се намират още сръбски елементи. На тази постановка възразява Кроу. Той смята, че етнографските съображения в случая могат да бъдат оставени настрана, но не е убеден дали е политично да се отслабва още повече България.¹⁴

Положението, което първоначално формулирал Льо Ронд, е подкрепено яростно от френските делегати в комисията и от френските военни специалисти. За тях България е агресивна държава, а Сърбия винаги се е отбранявала и исканите изменения на границата не са териториален, а стратегически въпрос. В крайна сметка дебатите показват, че между френската делегация, от една страна, и италианската и американската, от друга, съществува настоятелно несъгласие и се взема решение разглеждането на въпроса да се отложи, докато английската делегация определи окончателно своето становище.

Новото заседание на комисията се открива на 10 март. С доклад излиза генерал Льо Ронд по въпроса за граничната линия при Драгоман.

От целия ход на разискванията се вижда, че английската и особено френската делегация в комисията за румънските и югославските дела настояват българо-югославската граница да се изнесе колкото се може по на изток. Италианската е против, американската постоянно се колебае.¹⁵

В заседание на комисията от 13 март становището на американската делегация по изменението на границата при Драгоман е повторено в писмен вид чрез декларация от Дей. В нея се отбелязва, че преместването на границата към София ще постави българската столица по-ясно (под заплахата) на мощта на сръбската армия и ще направи по-трудни бъдещите приятелски отношения между двете страни. Това положение заплашва мира, който се стареа да установи конференцията. Но ако висшестоящите инстанции приемат принципа за изменение на границата в този район, американската делегация ще приеме предложеното трасе от Льо Ронд. Така именно Дей и американската делегация си измиват ръцете от несправедливото преместване на българо-югославската граница на четиридесетина километра от българската столица, застрашена непосредствено и от по-далечни позиции по време на сръбско-българската война. Това поведение очевидно може да се определи само като пилатовско.¹⁶

Комисията решава западната част от долината на река Струма да се отнеме от България и предаде на Сърбия, за да се гарантира жп линията Ниш — Скопие. При Враня границата се премества в района между прохода на Гюешево и Трън. В района на Пирот съществуващата граница предоставя на България седем пътя, обърнати на запад. Английската и френската делегация смятат, че би било уместно там границата да се

премести на изток. На Сърбия да се даде Цариброд и отбранителните позиции на изток от града, а на България — Драгоманския проход и пътя през село Гинци (Петроханския проход). Американската и италианската делегация приемат това като нарушение на разумното стратегическо равновесие с добавка от италианска страна, че преместването на границата ще застраши сигурността на София. Двете делегации намират също, че преместването на границата на изток ще стане източник на постоянно раздразнение сред българите. Те са против изменението на границата, но ако техните правителства приемат по принцип корекцията, ще препоръчат предложеното от англичаните и французите трасе като по-практично.¹⁷

Когато чрез делегацията за мир или по други пътища в България пристигат сведения за сръбските териториални предложения, направени в комисията за румънските и югославските дела за преместване на българо-сръбската граница на изток, от района на Струмишко, Босилеградско и Царибродско започва изселване на населението в България. Това е най-категоричното доказателство за неговата национална принадлежност, въпреки писаното в мемоара на сръбската делегация и твърденията на някои от членовете на комисията за шопите като част от сръбската нация или за тяхната национална неопределеност.¹⁸ За да отслаби впечатлението от това изселване, за което съглашенските власти и делегациите им за мир своевременно са били уведомявани, правителството на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство излиза с твърдението, че изселването е извършено принудително.

СРЪБСКИ ОКУПАЦИОНЕН РЕЖИМ В ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ

УСТАНОВЯВАНЕ НА СРЪБСКА ВЛАСТ

Ньойският договор е договор на победителите в Първата световна война. Договорът утвърждава в междубалканските отношения политика на вражда и заграбване на чужди земи и с това възпрепятства установяването на принципите за добросъседство и взаимно сътрудничество между балканските народи. Под натиска на балканските си сътрудници парижките „миротворци“ отказват да удовлетворят искането на България за провеждане на референдум сред населението в Македония, Добруджа, Тракия и Западните покрайнини при определянето на неговата съдба. Те отказват да удовлетворят и искането за организиране на тези земи в автономни области под „патронажа“ на Обществото на народите или на определена от него голяма западна държава победителка. Отказват да осигурят на българите под чужда власт и най-елементарни малцинствени права.¹

Правителството на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство започва активна пропаганда сред населението в Западните покрайнини, като се опитва да създаде условия за присъединяването на този район към кралството.

В доклад от 1 октомври 1919 година английският пълномощен министър в Белград съобщава във Форин офис сведенията, получени от Министерството на външните работи на Сърбо-Хърватско-Словенско кралство, в него се казва, че по сръбски сведения българските власти „насилват“ жителите на Цариброд да се евакуират от територията, която „принадлежи“ на Сърбо-Хърватско-Словенска държава (мирът още не е подписан, а сръбското министерство на външните работи е сигурно, че Сърбо-Хърватско-Словенско кралство ще получи тази територия). Помощник-управителят във Власотинци от своя страна донася, че по сведения на общинската управа в село Църна трава българските власти се противопоставят с оръжие на окупирането на територия, която също „принадлежи“ на Сърбо-Хърватско-Словенско кралство и раздават оръжие на окупирането на територията, която също принадлежи на Сърбо-Хърватско-Словенско кралство и раздават оръжие на местното население.²

Дали наистина българските власти „принуждават“ жителите на Цариброд да се изселват и се противопоставят с оръжие на окупирането на западните български земи — не може да се каже със сигурност, понеже няма други доказателства. Но едно може да се приеме за вярно, а то е, че

сведенията за българската непримиримост с волята на големите държави-победителки засилва противобългарските настроения сред съгласенските управляващи среди и делегациите за мир в Париж.

На 3 ноември 1920 година една международна комисия посещава района, където минава Ньойската граница. На третия ден след това посещение сърбите завладяват най-важните стратегически пунктове и окупират осем села — клисура, Драинци, Гроздатовци, Стрезимировци, Поле, Сухи дол, Колуница и Кострошовци. Миротворците Клемансо и Пашич, за да си осигурят стратегически изгоди, свалят границата от височините, неспазвайки ни етнически, ни географски, ни икономически принципи. Сръбската жажда за земя, подпомогната от Франшо Дебре и Жул Камбон, осуети и това единствено компетентно решение — протокола от 3 ноември 1920 година като затвори 20 000 мъченици в сръбска територия.³

В деня на Светивеликомъченика Димитър Солунски — 8 ноември 1920 година отрядът на полковник Драгостин Габрилович се настанява в Босилеград и откъсва 42 села с 22 891 жители, 3439 домакинства и 8574 кв. км. площ.⁴

Въз основа на вота на Народното събрание с Указ № 50 от 15 януари в България е обявено, че договорът за мир и придружаващите го приложения влиза в сила. Изпълнението на указа се възлага на министър-председателя Александър Стамболийски и на министъра на външните работи и вероизповеданията М. Маджаров.⁵

Още с обявяване на решението на Парижката конференция на 27 ноември 1920 година Ст. Чилингиров се явява пред министъра на финансите д-р С. Данев с искане да се обявят дни на траур за поробените краища. След телефонен разговор между Данев и министъра на вътрешните работи Пастухов се получава разрешение, а на следващия ден излиза министерско постановление по държавните учреждения да се спуснат траурни знамена, чиновниците няколко дни да носят траурен креп, да се преустанови свиренето на оркестрите в ресторантите, да се забранят всякакви други увеселения.⁶

Още в началото на своето управление в Западните покрайнини сърбите вземат мерки за организиране на служби за опазване на реда, наблюдението, разузнаването и охраната на границите.

Недовършените пътища в района на Босилеградско не дават възможност за придвижване на коли с храна. Липсва вътрешно-икономическа свързка. Мъжете от района търсят работа в България, а не в Сърбия, защото е трудно придвижването им. Цената на селскостопанските стоки непрекъснато нараства — 10-12 лв. струва килограм царевица. Няма пазар близо до района в сръбска територия, където да се продава скотовъдна стока. Болниците са превърнати в околийски управления и затвори.⁷

Под страх от възможни сръбски настъпления мнозина напускат домовете си и се прехвърлят в България, като междувременно изпадат в нечувано материално затруднение. Ужасите на победените понасят хилядите бежанци, които напускат Западните покрайнини. Въпреки

основателността на повдигнатите въпроси, никой не желае да чуе гласа на победена България.

За окупацията на Царибродско от сърбите населението научава на 6 ноември. При мисълта, че всичко българско ще се замени със сръбско кара много царибродчани да бягат. Още през нощта хората се отправят към гарата. Плач и въздишки се чуват от почти всяка къща. Около 25-те вагона са препълнени. Към 9 ч. пристига известие, че сърбите са минали село Желюша и приближават Луковични мост, отстоящ на около триста метра от гарата. Дава се сигнал за тръгване на влака, в който има хора от почти всяка къща на Цариброд. Всички плачат и проклинат съдбата си.⁸

Решението на Парижката мирна конференция предизвиква взрив от недоволство сред населението от Западните покрайнини. То организира протестни митинги срещу сръбските домогвания и изпраща протест до великите сили, в който изразява недоволството си от чл. 27 на проекто-договора за мир, засягащ чувствително западната ни граница, като откъсва ивица земя с близо 120 села, от които 24 са разсечени и два града — Босилеград и Цариброд. Този адрес-плебисцит е подкрепен с 12 500 подписа от Трънско, 22 500 от Босилеградско и 4 200 глави на семейство от Царибродско.⁹

Мъчно изживяват откъсването си от България онези села, които се намират в непосредствена близост до новата неестествена граница. Жалбите и молбите на населението за съжаление не са чути, но те са доказателство за чисто българския характер на областта и несправедливостта, допусната от Съглашенските сили под натиска на Пашичевото правителство над населението в този район и над България като цяло.

След настаняването си в Западните покрайнини, сърбите установяват свое административно управление. Съобразно с политическите си цели в района, сръбското правителство строго държи назначените ръководители да бъдат преди всичко сръбски националисти, предани привърженици на династията и на радикалното правителство на Н. Пашич. Такива са изискванията и към чиновниците, които идват от Сърбия. А за чиновниците от Западните покрайнини първо и неотменно условие е да бъдат предани на сръбското национално дело.

Назначаването на българи в общинските управи дава възможност на сръбските власти умело да спекулират с общественото мнение, заявявайки че административните власти в района са избрани по желание на местното население.

Околийските и общинските ръководители разполагат с големи права в районите си. В повечето околийски и общински центрове се създават и съдебни органи, които съдят провинилите се местни хора.

Ревизорът в митницата, околийският началник, професор Ловжия, началникът на пощата и майорът — това е злокобната петорка в Цариброд, която обхваната от шовинистичен бяс, малтретира местното население.¹⁰

Силна съпротива оказва населението от Западните покрайнини при опита на сръбските власти да мобилизират български младежи. През март 1924 година сърбите събират новия набор от окупирания царибродски

край — явяват се само 15% от записаните младежи. Едни се крият, а други бягат в България.¹¹

През август запасните от цялата област на Царибродско на възраст от 20 до 50 години са събрани в двора на училището и насилени да положат клетва за вярност на крал Александър и неговото кралство. Реч по случая държи поп Йова, който не пропуска да припомни на „дебелоглавите“ българи произхода им. Накрая завършва с възгласа „живела крал Александър“, но четирите хиляди души не се разчувстват от тоя зов, а го посрещат с мълчание.

Политическата криза в Сърбо-Хърватско-Словенското кралство събужда надежди сред поробеното българско население от Западните покрайнини. Голямо изпитание за българите са парламентарните избори. Спечелването им от Пашич би засилило диктатурата, а успехът на опозицията ще внесе успокоение.¹²

В навечерието на изборите през 1925 година се засилва терорът за победата на Пашич. Воля Вукович — министър на пощите и телеграфите назначава 15 човека в Царибродско, които водят агитация за радикалните кандидати.¹³

Българите от района излизат с два позива. „Братя, нека докажем на Пашичовата шайка, покровителствана от трона... че няма да изтърпим позора към който ни канят, че няма да подкрепим партията на реакцията и терора. На 8 февруари 1925 г. нека нанесем смъртен удар на радикалите, носители на великосръбските идеи. На 8 февруари нека явно се обявим против убийците на народните малцинства в голямата Югославия“ — това гласи първият позив, а вторият е в подкрепа на кандидатурата на царибродчанина Аспарух Стоилов.¹⁴

След приключване на изборите в Сърбо-Хърватско-Словенското кралство се извършва преброяване на населението. През юли 1925 г. резултатите са публикувани. Особен интерес представляват данните за народностния състав на населението: сръбски и хърватски говорим от 74,4% от населението; словенски — от 8,5%; други славянски езици говорими от 1,5% от населението; немски — от 4,3%; унгарски — от 3,9% и албански — от 3,7%. За български език не се говори никъде в изнесените данни.¹⁵

С анексирането на западните български земи от Сърбия остават редица неуточнени и конфликтни въпроси между правителствата на двете държави, което налага устройването на редица взаимни срещи и разговори.

В дух на доброжелателство и на надежда за отказ от провеждане на противобългарска анексионистична политика са проникнати писмата и разговорите на Стамболийски до и с Пашич. Желание за справедливо уреждане на въпросите за съжаление липсва от страна на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство, добрият тон не присъства в техните изказвания за България. Посещението на министър Цанков в Сърбия става повод за шовинистични статии в сръбския печат. Цанков отива в Белград, за да изрази желанието на българския народ да живее в добри съседски отношения със сърбите. Странно впечатление прави обстоятелството, че сръбското правителство дели българите на две категории — българите от

1913 г. и 1915 г. и такива от 1923 г. и заявяват, че те не могат да преговарят с българите от 1913 г. и 1915 г., които Цанков представя.¹⁶

При посещението на Цанков в Белград и на бившия министър на външните работи Воя Маринкович в София и при водените разговори не се разглежда въпросът за Западните покрайнини. В желанието си за добри съседски отношения със Сърбия, българското правителство поставя на заден план разглеждането на един толкова важен въпрос за съдбата на населението в този район.¹⁷

Дали има подобно добро желание и от сръбска страна? Воя Маринкович — сръбски държавник и виден член на сръбската демократична партия, се изказва пред сръбската скупщина за отношенията между България и Сърбия. Той отправя упрек към правителството на Пашич, че то отстъпва от своята декларация, дадена преди три години, че България трябва да дава доказателства в продължение на 20 години за лоялни отношения и за помирение със Сърбия. По изказването му стават обширни дебати и разисквания в подкрепа на декларацията, а от 25 юли 1935 г. Сърбия отказва да визира български паспорти.¹⁸

От 1 юли 1925 година в Пирот заседава смесена сръбско-българска комисия със задача да определи място на разменната станция, която до сега е била в Цариброд и да разреши някои спорни въпроси между българи и сърби по службите на митническите и пощенски ведомства. Делегати от българска страна са: инж. Сарафов, Сгурев и Иванов от Дирекция на железниците, Алтънов от външното министерство, Бошнатков — от пощите и Бояджиев — от митниците. Разглежданите въпроси в Пирот са извънредно важни, сърбите настояват смяната на влаковете да става не в Цариброд, а в Драгоман или на границата при спирка Градина (Градине). Мотивите им са: българските железничари с престояването си в Цариброд вършат шпионаж, повдигат българския дух у населението и пречат за укрепването на сръбската власт в района. Комисията постига следното споразумение: българското представителство и занапред остава в Цариброд, но с намален брой чиновници. В Цариброд ще живее само началникът на станцията, а персоналът ще идва на работа от Драгоман. Персоналът на влаковете се намалявай се отнемат телеграфа и телефона в полза на сърбите.¹⁹

През 1929 година Пирот отново става място за среща на представители на двете държави по един наболял и изключителен по своята важност въпрос, свързан с двувластните имоти. В резултат на водените преговори пиротската конференция постига съгласие: 1. По минаване границата от двувластниците; 2. По сигурността на границата; 3. За образуване на постоянна смесена комисия за уреждане на инцидентите; 4. По облекчаване паспортната служба, отлага се за проучване въпроса за ликвидацията на двувластните имоти.²⁰ По повод пиротската конференция в „Йовр“ пише, че постигнатата спогодба гарантира поданиците от двете страни мирно да обработват и използват имотите си. От друга страна, спогодбата предвижда създаване на един постоянен смесен орган, натоварен да установява след изслушване на заинтересованите страни истината за пограничните инциденти и всички случаи по отделно. Както отбелязва вестникът, България веднага одобрява тази спогодба, но

Югославия не го е направила и по тази причина засега спогодбата е мъртва буква.

Фактът, че въпросът с двувластните имоти не се разрешава напълно, поставя в затруднено икономическо положение населението, притежаващо такива и изисква бързо разрешаване на проблема.

Една година по-късно във Врњанска баня отново се събира сръбско-българска комисия. Буров се съгласява с ликвидирането на двувластните имоти по една граница, която целият български народ смята за временна. Въпреки голямата задача, която Буров си поставя — да сближи двата народа, оказва се, че тези намерения са едностранни.²¹

СЪДБАТА НА БЪЛГАРИТЕ В ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ

По време на заседанията на Парижката мирна конференция по покана на царибродския комитет градът е посетен от 30 професори, писатели, журналисти и други интелектуалци. На площад Александър I стеклото се множество посреща радушно гостите. Пред събралото се население говорят писателите Ст. Чилингиров и Димо Кьорчев. Думата вземат и полковият командир на 25-ти Драгомански полк, царибродският адвокат Ст. Димитров, селяни и директорът на Народния театър Божан Ангелов. Прочувствените речи са изпратени със сълзи от присъстващите българи, които заявяват готовност да умрат, вместо да видят заробен своя край.

Протестите и сълзите на населението от Западните покрайнини не трогват съглашенските сили и на 6 ноември 1920 година сръбските войски анексират земите, дадени им по силата на Ньойския договор.

През декември 1920 година от Трънския край е подадено едно заявление до председателя на разграничителната гранична комисия полковник Ордеони с искане да се запазят селата от Трънския край към България. „Не вярвахме, че ще удовлетворят искането ни, но решихме да опитаме“ — споделят с болка жителите на Трън и околните села. Заявлението е написано с помощта на Ст. Чилингиров. По този повод писателят е посетен от полковник Ордеони, който обещава да защитава българските интереси, въпреки трудностите.²²

През 1920 година делегация от Цариброд, водена от Марко Маноилов от Градина (Градине) и Цветко Станиев от Звонци, отиват в София с искане да се отменят разпоредбите на Ньойския договор. Приети са лично от Александър Стамболийски, който им изяснил, че на българските малцинства в Сърбия с Ньойския договор се гарантира равноправие и свобода на живота, труда и обучението на роден език.

След идването на Цанков за председател на правителството, българската политика спрямо Сърбия търпи промени. Според данни, изнесени във в. „Братство“, от този момент настъпват още по-тежки дни за

българите. Премахват се правата на българското национално малцинство и се засилва терорът.²³

В началото населението изпада в недоумение. То се надява отричането на българската му принадлежност да е само едно недоразумение. Скоро става ясно, че това е политическият курс на сръбското правителство. Сръбските офицери и войници тъпчат с крака, късат и хвърлят българските знамена, забраняват да се носят национални шапки, забраняват презимената на „ов“.²⁴

Всички насилия целят да се принуди българското население да се обяви за сръбско. Сръбските войски ограбват българите. Те не само насилствено му вземат хляба, добитъка, но без капка срам открито искат да им бъдат оставени момите и жените.

Едновременно с моралния, сръбските власти прилагат и икономически тормоз. Бедното, но трудолюбиво население на Босилеградския край е подложено на нечовешки страдания. То измира от глад и болести. Неговата мизерия трогва дори коравото сърце на Милутин Драгович, радикал, който в последните избори е избран за народен представител в скупщината за Босилеградска околия. Той изпраща протестно писмо до сръбския финансов министър за бърза помощ на гладуващото население. В писмото се съобщава, че населението, след като изяло и добитъка си, за да се спаси от гладна смърт, почнало да поддържа своя живот с конско и кучешко месо.²⁵

Не са малко оплакванията от жители на поробените крайща за ограбванията, на които са подложени. Сръбските власти взимат големи суми на българите, за да им издадат разрешително за преминаване в България и обработване на двувластните имоти.²⁶

Българското население в поробените крайща е подложено и на физически тормоз. Всеки българин — жена, дете, старец, селянин или гражданин — влязъл по какъвто и да е повод в разпра със сръбските власти, е преследван и подлаган на физически изтезания. Населението в Горна и Долна Невля страда от издевателствата на сръбските гранични войници, но няма пред кого да се оплаче и да потърси закрила.

Дълъг е списъкът на злодеянията в поробено Трънско. От с. Кострошовци са ликвидирани 13 души; от с. Паля — 4 души; от с. Клисуря — 13 души; от с. Драинци — двама; от с. Стрезимировци — 4 души; от с. Сухи дол — двама; от с. Грознатовци — 11 души. Цялото мъжко население от с. Паля е закарано в полицейския участък в клисура и бито жестоко. Жертвите се потапят в студена вода и след един час разделени в две редици един срещу друг ги заставят да си удрят главите взаимно до разкървавяване. И тези злодеяния стават само в една година — 1925-та.²⁷

В писмо до Обществото на народите през август 1925 година върховният комитет на бежанците изнася нови потресаващи данни за трагедията на населението в Западните покрайнини. През 1922 година са извършени няколко убийства в района. През 1923 година са арестувани 200 души и вследствие на малтретирането им около 22-ма са починали. През 1924 година са бити повече от 1000 души, между които и няколко 80-годишни баби.²⁸

Италианските вестници „Империо“ и „Кориерио Адриатико“ предават следната анкета, направена от техния кореспондент в София Жорж Нурижан. Кореспондентът констатира чудовищни неща в с. Стрезимировци, където граничната линия дели селото на две. Често пъти, се отбелязва в дописката, сърбите стрелят в българска територия, което ако беше се случило на друга някоя граница, щеше да предизвика сериозен конфликт с тежки последици. Сръбско-българската граница, отбелязва Нурижан, е добре охранявана от сръбска страна. Срещу всеки български войник стоят пет сръбски. По протежение на границата може да се забележи на къси разстояния много вълчи ями, дълбоки по два метра. В дъното на всяка една от тях са поставени изострени колове, върху които често се намира паднал добитък. Сърбите не пропускат случай да се погаврят и с жените.²⁹

„Кайе де Друа де л'Ом“, официален орган на Парижката лига за правата на човека, помества писмо, отправено до френския министър на външните работи, по убийствата на западната граница. Писмото има за цел да привлече вниманието на министъра върху трагичното положение на българското малцинство, живеещо в анексираната от Сърбия територия. Българите са подложени на строг и изключителен режим. По-нататък в изложението са отбелязани извършените убийства, имената на убитите и селищата, от които са. В писмото конкретно е споменато за убийството на трима българи край с. Стрезимировци на 7 януари, като се отбелязва, че този трагичен инцидент е бил предмет на анкета, извършена от сърбите. Френските журналисти не са били запознати с резултатите от нея, узнали са само, че войникът Станой Филипович, главен автор на убийството, е награден с орден и произведен в чин ефрейтор. Като посочват и други злодеяния в изложението, журналистите заключават, че фактите налагат една сериозна анкета и ако се окажат верни, трябва да се наложат санкции на Сърбия.³⁰

За сериозна анкета по западната граница настоява и Лигата за правата на човека, която е съобщила на Обществото на народите за изтезанията, убийствата и мъченията, жертви на които са българите по пограничната област, попадаща под сръбски суверенитет.

Независимо от изнесените факти и предложенията, направени от незаинтересовани страни, Обществото на народите оставя без последствия повдигнатите въпроси.

Посрещането на министър-председателя Мушанов дава възможност на четирима български журналисти да посетят Цариброд. Впечатлението на журналистите е, че за изминалите 12 години сърбите не са направили нищо за подобряване на града, но са изплашили българите, които се движат като сенки и не смеят да отпуснат душите си. Със задоволство се отбелязва, че те са запазили езика си.³¹

Освен сръбския терор, на който е подложено българското население, намират се и сърбомани, които се обвързват със сръбската политика и малтретират събратята си.

Мирният договор е теглил границата през с. Стрезимировци така, че 60 къщи и училището принадлежат на Сърбия и 40 къщи са останали в България. На притежателите на двувластни имоти в този район са

причинени тежки материални загуби. На селяните с такива имоти им се позволява да минават границата, за да обработват нивите си. Но и за тези хора границата често се затваря и в случаите, когато ще се сее, жъне и след плащане на данъците. Така нивите остават незасети или неожънати, а засегнатите живеят в голяма немотия.

Сериозността на въпроса за двувластните имоти налага провеждането на няколко сръбско-български срещи. Преговорите в смесената комисия приключват с подписване на споразумение. Според него ликвидацията не трябва да става във вреда на двувластниците и да не предизвиква изселване и бягство поради обезземляване. Ликвидирането трябва да почне с доброволна размяна от едната и другата страна на границата. В случай на доплащане с пари при неравностойни имоти, получените суми трябва да се употребяват само за покупка на земя до границата, най-много до 10 км навътре от последната. От май 1930 г. се назначават районни комисии, които трябва да съдействат за доброволна замяна на незаменените до този момент имоти с държавни земи, ако ги има в 10-километровата зона. Ако такива земи няма и замяната стане невъзможна, двувластието се запазва.

По въпроса за пограничната зона между българските и сръбските власти се постига споразумение за по-старателно носене на службата, без да се определя зона с особен режим, каквато искат сърбите.

Сръбските власти правят всичко възможно, за да ликвидират двувластните имоти, въпреки конвенцията. Спират издаването на открити листове. Централната комисия по ликвидацията с двувластничеството издава комюнике по работата си в последната сесия. Ликвидирано е с двувластничеството на 1741 двувластници, от които 903 в българска територия и 833 в югославска, с 42 750 декара земя, от които 24 450 декара на български поданици и 18 300 декара в Югославия.³²

Другият изключителен по своята важност въпрос, засягащ населението в Западните покрайнини, е свързан с изпълнение решенията на Ньойския договор за малцинствата. Той се поставя на различни форуми с надеждата българските малцинства в Сърбия да получат облекчение на съдбата си.

На 31 декември и 1 ноември 1927 година в Париж заседава Международният конгрес на радикалните и сродни демократични партии. Българският делегат Календоров прави кратко, но изчерпателно и аргументирано изложение по въпроса за българското малцинство в Югославия. Възникват бурни спорове до колко на такъв форум могат да се поставят подобни въпроси. За да не се прекрати работата на конгреса и поради бурната реакция на френската и английската делегация, Календоров оттегля предложението си.³³

Известни надежди за разрешаване въпроса за съдбата на българските малцинства се появяват след заседанието в София на Главния съвет на Международния съюз на държавите към Обществото на народите и комисията за малцинствата при същия съюз.

На това заседание българската делегация излиза с предложение — да се признае на малцинствата качеството на юридическа личност, да се позволи по-особена процедура на малцинствата, да се обръщат

самостоятелно и направо към международните институции за закрила на техните права, да се изработи една процедура, чрез която да се установява фактичното съществуване на малцинствата, когато това съществуване се отчита от държавата-владетелка и да се постави на разглеждане въпросът за българските малцинства в Брюксел и Хага. Ето защо поробените българи възлагат големи надежди на делегацията, която ще защитава техните интереси.

На Брюкселската конференция заседават непрекъснато и четирите постоянни комисии на съюза, като се провеждат по две заседания на ден. Препоръчвана е българската програма за действие. Въпросите, които засягат българското малцинство, са поставени на дневен ред на 15 март в комисията за малцинствата, председателствана от госпожа Бакерван Босе (Холандия), поради отсъствието на Уилъгби Дикинсон. С помощта на унгарците и германците, българската делегация успява да издейства още едно заседание на 17 март само за българския въпрос. В това заседание ръководителят на българската делегация проф. Киров излага същността на въпроса за нашите малцинства в Македония, Тракия и Западните покрайнини, а също в Добруджа и Бесарабия, като заявява, че навсякъде искаме да се признае нарушаване правата на малцинствата и да се осигури зачитането на договорните постановления. Докато в Румъния българите се признават и е постигната спогодба между двете делегации по осигуряване правата на българските малцинства, то Сърбия настоява, че няма българско население. Поставени на противоположни полюси, разбирателство между сърби и българи по този въпрос не може да се постигне и трябва трети лица безпристрастно да проучат и разрешат въпроса.³⁴

Брюкселската конференция не взема конкретно решение по въпроса за българските малцинства и го отлага с още няколко месеца до Хага. Макар решенията, които взема конгресът в Хага да са от чисто морален характер, все пак те имат своето значение, защото в него участват видни представители на общественото мнение от всички страни, някои от които като депутати или сенатори вземат непосредствено участие в управлението на своите държави. Достатъчно е да споменем имената на Лорд Роберт Сесил от Англия, проф. Олар и Емил Борен от Франция, граф Бернедорфод — Германия, сенатора Лафонтен и бившия министър Янсен от Белгия и други, за да се види кои вземат участие в работата на организацията. Когато идва ред на българския въпрос, Босе прави предложение да не се разисква веднага за българските малцинства, а да се направи предварителна среща между представителите на четирите заинтересовани страни — Сърбия, Гърция, Румъния и България. При участието на лица от Съюза да се изяснят в тесен кръг позициите на отделните делегации. При това предложение югославският делегат Поровац дава да се разбере, че не трябва да се правят илюзии за никакви големи резултати. Въпреки това изказване се утвърждава комисия с трима представители на Съюза: Дикинсон (Англия), проф. Бове (Швейцария) и Бакер (Холандия). В нея участват и по трима представители от всяка една от заинтересованите държави.³⁵

Цялата тази верига от конференции, на които се поставя въпросът за българските малцинства, показва колко е наболял и че не търпи отлагане. Усилията на българското правителство за осигуряване мира на Балканите не отговаря напълно на надеждите. За да съществува мир, се налага да се премахнат причините за конфликта и да се разреши един въпрос — малцинствения. Този въпрос е мъчен, но разрешим.

Английският вестник „Манчестер Гардиан“ заявява в една уводна статия, че договорите за закрила на малцинствата са най-важната гаранция за мир. В Югославия, пише вестникът, дето диктатурата преследва една политика на потисничество и тирания, положението на малцинствата е особено тежко. Би се решил въпросът, само когато една велика сила направи сериозни постъпки пред Обществото на народите и то изпълни задълженията си по отношение закрилата на малцинствата.³⁶

Подобни са констатациите и на холандската баронеса Мелин д'Асбек — доктор по философия, кореспондент на Обществото на народите. Тя е потресена след обиколката си по западната граница. Посещава едно от осемнадесетте села, през които минава граничната линия. Селяните показват къде започва сръбската територия, нивите, които отделят къщите от сръбските. Водата е в сръбска територия и всяка сутрин бие една камбана, която събира българското население и под охраната на един сръбски войник хората минават границата и наливат вода за 24 часа. Българското население ходи на пазар в Кюстендил на 20 км разстояние, но българите, които живеят в сръбска територия са принудени да ходят 70 км до Враня.³⁷

Желанието на българското правителство за изглаждане на отношенията със съседите и намиране на компромисни решения е подчертано и при най-отговорната среща между Н. В. Борис III със сръбския крал Александър Карагеоргиевич от 10 до 13 декември 1933 г. В Белград. Същото желание личи и във водените разговори на Мушанов с югосларския министър-председател Сръшнич, с председателя на сената д-р Томашич, с председателя на скупщината к. Кама Нуди и с министъра на външните работи Йевтич.

Въпреки добрия тон на разговорите и взаимно изказаните благопожелания, резултатите след два месеца показват същността на сръбската политика.

На 9 февруари 1934 г. е подписан балкански пакт между Гърция, Румъния, Турция и Югославия. Целта на пакта е България да се откаже от ревизия на Ньойския договор. Нашата страна отказва да постави подписа си, защото смята, че този документ е в противоречие с чл. 19 от пакта за ОН, чрез който член победителите във войната са обещали ревизия на договорите, станали неприложими. Важно обстоятелство в пакта е задължението на четирите държави да не влизат в отделно разбирателство с друга балканска държава без съгласието на останалите договарящи се страни.³⁸

Териториалните загуби и материалните разходи по изпълнението на мирния договор не са единственият тежък удар върху съществуването и развитието на българския народ след годините на големите изпитания след Първата световна война. Загубата на територии е тежка и непрежалима, но

не може да се забрави и прежали, че извън пределите на България остават под чужда власт стотици хиляди българи, подложени на угнетение и денационализация. Болката и страданията се засилват от сведенията, които се получават за трагедията на българите в поробените краища.

Това се вижда и знае и в чужбина. Изтъква се в стотици научни и други публикации. Съществуват хиляди документи в архивите на Обществото на народите, които разкриват и осъждат извършената несправедливост с лишаването на българите извън пределите на страната от малцинствени права и подлагането им на насилствена асимилация. Но тук не става дума за това, а за невъзможността да се изживее тази несправедливост, като се продължи борбата на дипломатическата маса. За съжаление тези, които с лека ръка изготвиха договорите, със същата лека ръка отхвърлят жалбите, молбите, исканията на малцинствата и българското правителство за справедливо разрешение на въпроса и изпълнение клаузите на договора, гарантиращи определени права на малцинствата, останали в чужда територия.

ПРОСВЕТНОТО ДВИЖЕНИЕ В ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ

Просветните институции в Западните покрайнини се оказват жизнено важни за българското население. Те играят отговорна роля на обединяващ нацията фактор, какъвто освен тях в откъснатата област можеше да бъде само църквата. Училището, наред с църквата, се явява най-сигурното оръжие срещу асимилаторската политика на сръбското правителство.

Решението на Парижката конференция за анексиране на Западните покрайнини от Сърбо-Хърватско-Словенско кралство откъсва Босилеградско, Царибродско, села от Трънско и Кулско. В района по това време има 116 първоначални училища, 6 прогимназии и 2 гимназии с общо 269 учители и 7892 ученици, множество читалища и други просветни и културни учреждения.³⁹

Непосредствено след окупацията българските училища прилагат правилниците и програмите, които са в сила и в България. Учителите работят за запазване и укрепване народностното чувство както у децата, така и сред населението. Новите трудни политически условия налагат съгласуваност в дейността на училището и църквата. Новите опасности и несигурно бъдеще изискват упорита работа от народните учители за мобилизиране духовните сили на населението от Западните покрайнини.

Още в първите месеци на окупацията учебното дело в областта се изправя пред огромни трудности. Най-сериозни проблеми предизвиква новата, утвърждаваща се сръбска власт.

През 1920 г. започва постепенното ликвидиране на българските училища и терор срещу българските свещеници, а някои от сградите са

конфискувани и превърнати в затвори и околийски управления. Започва преследване на българската писменост, песен, име.

В Босилеградско преди 1920 г. има в 43 села, 43 първоначални училища, с 55 учители, 2 прогимназии с 12 учители и 427 ученици. След 1921 г. техният брой постепенно намалява, за да достигне през 1925 г. до 10 първоначални училища и 1 непълна гимназия, в която обучението се води от сръбски учители по сръбска програма, като се прилагат законите и правилниците, валидни за образованието в Сърбо-Хърватско-Словенско кралство.⁴⁰

Сръбските власти смятат, че с откриването на сръбски училища ще се повиши престижът на новите власти и ще се нормализира положението. Сръбското правителство вярва, че когато младите български генерации се включат във възпитателния и образователния процес на сръбските училища, те в кратък срок ще се посръбчат.

През 1921 г., когато българските учители още не са изгонени от Царибродско, те организират голям празник-шествие на учениците, посветен на празника на светите братя Кирил и Методий. Това шествие се провежда пред смаяните очи на сърбите.

В 1924 г. пак в Царибродско учениците извършват истински подвиг. Те изплитат венец-триколюр на 23 май от най-хубави цветя — бели, червени, зелени и още същия ден окичват училищната врата. На 24 май, рано сутринта, навсякъде по улиците и обществените сгради са разлепени и пръснати триколюрни флагчета и картички с подходящи стихотворения, художествено изработени картинки на Свети Свети Кирил и Методий, Христо Ботев, Васил Левски, отец Паисий и други български възрожденци.⁴¹

Отпразнуването на 24 май в Царибродско показва още веднъж колко силно разбито е националното чувство у българското население, особено в дни, когато се празнуват народни дейци.

В Трънския край сръбските власти забраняват да се празнува българският просветен празник, като насила налагат техния, посветен на Свети Саве. На 23 май 1924 г. през нощта неизвестни родолюбци тайно украсяват училищата и църквите в Трънско с лика на Свети Свети Кирил и Методий. Рано сутринта на 24 май в с. Стрезимировци, през средата на което минава Ньойската граница, се събират ученици с родителите си, идват и хора от близките села, за да отпразнуват заедно общия празник. Тържеството е открито от учителя Евтим Спасов, бежанец от с. Поляна. На границата, която е една черна бразда, от двете страни протягат ръце едни към други ученици със сърцераздирателен плач, дано умилостивят сръбските граничари и им позволят заедно да празнуват. Отказът е груб и безцеремонен. Така един от най-българските празници се превръща в трагедия за населението от двете страни на селото.

За да убият българския дух, сръбските власти закриват българските библиотеки и читалища, забраняват употребата на български език по улиците, в частните отношения, в търговията. Българските имена насилствено придобиват сръбски окончания, децата се кръщават по списък, изработен от сръбските полицейски власти. Забранено е

честването на Българските празници — национални, обичайни, именни, като вместо тях на населението се налагат сръбски религиозни празници.

Терорът, който се шири в Западните покрайнини над българското население, не отминава и децата. Сръбски учител от Цариброд нанася побой на децата на Евтим Ангелков и Г. Татин, в резултат на което децата заболяват.⁴²

Учителят Обренович от Царибродската гимназия бил жестоко двама ученика, защото се чувствали българи.

До окупацията в Царибродско в 105 населени пункта има една гимназия, четири прогимназии, 94 първоначални училища, а също 42 черкви, 46 свещеници, 4 читалища и почти във всяко по-голямо селище редовни вечерни и неделни курсове. Всичко това постепенно се закрива и ръка върху образованието слага сръбската власт в района. Това е и една от причините, поради която от тази сравнително малка територия стотици българи емигрират в България, Франция, Америка и други страни.⁴³

Български учители от Царибродско, Кулско, Босилеградско и Трънско, които са „неблагонадеждни“ за сръбските власти, са преместени във вътрешността на Сърбия.⁴⁴ По тия причини е преместен и прогимназиалният учител Сироматов. Облечен в официален костюм, той отива за последен път при своите ученици, за да проведе последния си урок по българска история. На гърдите му блестят ордени, получени от войните в защита на националните интереси на България. За последен път децата пеят „Шуми Марица“, „Мила Родина“, „Горда Стара планина“ и „Тих бял Дунав се вълнува“. И еква класът от звуци на величие, печал и плач.⁴⁵

А не е ли насилие началото на един друг урок, когато всяка сутрин малките българчета трябва да повтарят: „И аз съм прави сърбин“.

За това, че на 8 ноември ученик казва на учителя си (сърбин), че този ден не празнува освобождението, а заробването на Западните покрайнини, му е нанесен жесток побой.

Главната задача, поставена пред сръбските учители, е всички деца да се възпитават в сръбски национален дух. Да се отдава най-голямо внимание на сръбския език, на сръбската история и география, като се изтъкват красотите и богатствата на сръбската земя, както и величието на сръбското отечество и сръбското племе.

Инструкцията не се нуждае от коментар. В нея ясно са поставени политическите и асимилационните задачи на сръбското правителство. Поради насилието, установено в училищата от сръбските учители, много ученици отказват да посещават учебни занятия. Това кара сръбските власти да пристъпят към налагане на парични санкции. И въпреки тези строги мерки, бойкотирането на сръбските училища от българското население става често явление.

В Цариброд на учениците се налага глоба по два динара при всяко закъснение за занятие.⁴⁶

Много родители от с. Градина (Градине) са глобени от сръбската училищна власт за това, че не пращат децата си на училище и задето учениците не посещават редовно лекциите на сръбските учители.

Въпреки настояванията, убеждаването, принуждаването и наказателните мерки, въпреки наредбата за задължително посещение на

училищата, сръбските власти продължават да се сблъскват с отпора на българското население.

Един от начините за налагането на сърбизма в Западните покрайнини е отварянето на сръбски „школи“, в които сръбската власт се стреми да прекара цялото младо поколение под 20 години. В тези школи се изучава сръбската писменост. Разбира се, случаите на неподчинение на тази крайно насилническа мярка са твърде много и затова родителите се глобяват с непосилни по размер глоби.⁴⁷

Жителите от с. Груйнци, Избор, Райчиловци, Босилеград изпращат протестни писма до в. „Западно ехо“, в които описват случаи на малтретиране на децата им от сръбски учители, които ги карат да пишат и говорят на сръбски.

Въпреки непрестанния терор и преследване на български учители и ученици, националното самосъзнание у населението от Западните покрайнини се запазва будно. В резултат на настъпилите промени в района — закриване на български училища, преследване на български учители, отказ да се посещават сръбските лекции — върховният комитет на бежанците в България предложил на правителството нова национално-просветна политика в крайграничните селища на Западните покрайнини:

1. Всяко село край границата да има солидно училище, което да побира всички подлежащи на задължително обучение;
2. Всяко училище да бъде снабдено с необходимите помагала и обзавеждане;
3. Министерството на народното просвещение да снабди безплатно всички погранични училища с ликовите на народните будители;
4. Всяко училище да притежава национален трикоълор, който в дни на всенародни тържества да се вее и украсява храма на националната просвета;
5. Училищата да са снабдени с богата художествена и научна литература;
6. Да се привличат деца от другата страна на границата да се учат в български училища, като държавата им осигури прехрана и издръжка.⁴⁸

Тези мерки, според върховния комитет на бежанците, могат да спасят незащитното българско население от другата страна на границата от асимилиране и запазване на българския национален елемент и българското самосъзнание.

Променените политически условия в Западните покрайнини довеждат до отслабване на позициите и на българската църква. Тя трябваше да играе ролята на институция, която да сплоти българите, останали под сръбска власт, но политиката на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство спъва дейността ѝ.

Съгласно решенията на Ньойския договор на българското население е позволено свободно изповядване на православната вяра. Но отнемането на църквите и църковните имоти и изгонването на българските свещеници във вътрешността на Сърбия са в нарушение правата на малцинствата. Положението на българската църква в анексираните територии е печално. Още с окупацията са ограбени някои от най-ценните икони в черквите.

От 14 до 17 април 1924 година на обиколка из Трънския край до граничната линия е Н. В. Преосвещенство Софийският митрополит Стефан.

Граничната линия минава през с. Стрезимировци, като 2/3 от къщите и църквата остава в Сърбия, а останалата част в българска територия. При въвеждането на така прекараната граница, която вероятно е куриоз до днес в историята на народите, човек непосредствено се убеждава в пристрастието, гнева и жестокостта на победителите. Два дни преди идването на Н. В. Преосвещенство сърбите забраняват преминаването на богомолци в България. По време на службата на митрополит Стефан групата зад сръбския пост от мъже, жени и деца със свалени шапки се кръстят и макар от далеко пожелават да слеят своята молитва с тази на братята си отсам. При вида на това, сръбската стража дошла на пост два часа преди пристигането на Н. В. Преосвещенство, се спуска върху нещастните богомолци и с псувни и ритници ги разпръсква.

Българското правителство не е в състояние да подкрепи просветното и църковното движение в Западните покрайнини. Протестните писма изпращани от поробените българи, не получават отговор. Сърбо-Хърватско-Словенското кралство и неговата политика имаха поддръжката на Съглашенските държави. Отделните гласове на подкрепа, които се чуват в някои страни, не успяват да помогнат за разрешаване на проблемите на българите, откъснати от своя народ с решението на Ньойския договор.

Глава четвърта

БЕЖАНСКИ ВЪПРОС

БЕЖАНЦИ И БЕЖАНСКИ ОРГАНИЗАЦИИ

Ньойският договор засилва и задълбочава несправедливите решения на Букурещкия мир от 1913 година, когато България за първи път в следосвобожденската си история е поставена на подсъдимата скамейка от своите съседи, изменили на съюзническите договори от 1912 и нанесли първия тежък удар върху политическия, икономическия и духовния ѝ живот.¹

Ньойският договор нанася втори, още по-тежък удар върху България. Той за втори път отхвърля правото на българите за национално обединение и отнема нови територии — Западна Тракия, Струмишко и Западните покрайнини. Ако до намесата на България в световната война територията ѝ възлиза приблизително на 114 425 кв. км. с около 5,5 милиона население, след края на войната те намаляват и около 260 хил. бежанци се отправят за вътрешността на страната.²

Българското правителство, изтощено от трите последователни войни, откъснатите територии и огромния репарационен дълг. трудно се справя с бежанския проблем.³

Английският депутат Бен Рейли в началото на 1925 година посещава България с Ноел Бъкстон. В резултат на добитите впечатления те смятат, че няма страна в Европа, която да е оказала по-голяма търпимост за чужденците и бежанците от България. Те изнасят данни, от които е видно, че от 1919 година насам не по-малко от 300 000 бежанци са дошли в страната. Вследствие на това според тях почти всяко село и град в България трябва да се грижи за своя дял от бежанци. За нещастие бежанският въпрос заплашва да стане още по-сериозен, ако съюзниците чрез посредничеството на Обществото на народите не предприемат нещо.⁴

Малкото население от Западните покрайнини съумя да отсрами пред историята и света не само себе си, но и своите потомци. Бежанците, дошли в България веднага след Първата световна война, се организират в дружества и започват издаването на свой вестник „Западно ехо“,

преименуван през 1929 г. В „Западни покрайнини“. Сдруженията на бежанците провеждат събрания, митинги, конгреси, подават протести и меморандуми. Създават жив, даже остър въпрос за Западните покрайнини. Така се влива повече надежда, засилва се духа за отпор сред 70 000 поробени.⁵ Но се напомня и на поробените българи за тези прекрасни области на България, които незаслужено, насилствено бяха заградени от Сърбия.

На 2 март 1924 година в Сливница бежанците от Царибродския край на общо събрание решават да образуват клон на общото бежанско дружество „Нишава“ под наименование — „Царибродско бежанско дружество „Нишава““. Възникват дружества и на жените-бежанки от Западните покрайнини, които организират седенки и вечеринки с подходяща програма и беседи.⁶ През декември 1924 година в Кюстендил 60 бежанци — младежи от Босилеградския край, образуват Босилеградско културно-просветно дружество „Църноок“. Постепенно броят на младежките дружества нараства и обхваща по-големите селища на страната и особено в пограничния район.⁷

На 15 и 16 юни се състоя първата конференция на бежанците от Западните покрайнини. Конференцията има чисто съвещателен характер — да се изяснят целите на бежанската организация и да се подобри положението на емигрантите. Съвместно с временния върховен комитет се изготвя проекто-устав на организацията на бежанците.⁸

Учредителният конгрес се провежда от 8 до 10 ноември 1924 година. На конгреса е изслушан доклад на временния върховен и редакционен комитет, приема се устав, разисква се въпросът за членството на тези, които живеят в поробените краища или част от семействата им са там.

Пръснатите сили на емигрантите от Западните покрайнини се сливат в едно чрез конгреса. Целта на организацията е да уведоми и организира напусналите родните си огнища български граждани поради окупирането на западната област от Сърбия; да използва за членовете си създадените облаги от закона за заселване на бежанците и обезпечаване поминъка им; да изучава културните и материалните нужди на бежанците, като се грижи за задоволяването им.

Организацията се състои от местни отделни дружества на бежанците от поробените покрайнини. Бежански дружества се образуват във всяко населено място, където са настанени най-малко 10 бежански семейства, а там, където няма нужното число, желаещите могат да станат членове на най-близкото. Дружествата се ръководят от настоятелства със седемчленен състав. Всяка година най-късно до 31 март настоятелствата дават отчет за дейността си и се организират нови избори.

Общата организация на дружествата на бежанците от Босилеградско, Царибродско и Трънско учредяват върховен комитет със седалище в София, който се грижи за реализиране общите задачи на организацията, както и за изпълнението на конгресните решения. Върховният комитет се състои от 9 души, избирани от конгреса. В организацията на бежанците влизат 53 дружества с общо 2000 членове. За патронен празник е утвърден Димитровден.⁹

Всички усилия на върховния комитет на бежанците от Западните покрайнини са насочени към облекчаване съдбата на бежанците, ангажиране на българското правителство и общественото мнение за разрешаване на бежанския проблем.

На 8 ноември 1923 година за първи път официално в църквата „Св. Неделя“ в София е отбелязана третата годишнина от поробването на българите в Западните покрайнини. Тържеството е открито с реч на Н. В. Преосвещенство Знеполския епископ Паисий. Участие вземат около 12 000 души в народни носии. Носят се плакати с надписи: „Свобода на поробените 120 хил. души от Царибродско, Трънско и Босилеградско“, „Правдини на малцинствата“, „Неделими сме от майка България“, „Долу тиранията и робските вериги“ и др. Пред събралото се множество се освещават знамената на трите бежански дружества — Трънско, Царибродско, Босилеградско.¹⁰

По повод 10-годишнината от поробването на Западните покрайнини върховният комитет на бежанците взема решение 8-ми ноември да се обяви за ден на Западните покрайнини.

СОЦИАЛНО ПОЛОЖЕНИЕ И НАСТАНЯВАНЕ НА БЕЖАНЦИТЕ

Изтощена от войните, съсипана икономически, България приема един непрекъснат от 1903 г. поток от бежанци, които трябва да подсигури с жилище, земи и работа.¹¹

До Министерството на вътрешните работи ваят протести от бежанците за мудността по решаването на въпроса за оземляването им и приемане на законопроект в Народното събрание.¹²

Да се подпомогнат неотложните и непосредствени нужди на българските емигранти е равносилно да се реши големият социален въпрос за здравето и поминъка на 1/10 от населението на България. 400 000 души приютени — една цифра незначителна може би само за тези, които спокойно изготвиха равносметката на победена България в изящните салони на Сен Жермен и Ньой. Сериозен проблем предизвиква и настаняването на сирачетата-бежанци¹³ в сиропиталища и професионални училища. Тези, които са навършили 15 години и получили прогимназиално образование, се настаняват в професионални училища със стипендия 700 лв. месечно, а онези, които нямат такова образование, се настаняват при майстори или работилници със стипендия 600 лв. месечно. Онези бежанци-сирачета, които са приютени от частни лица, получават помощ както следва: в София, Пловдив и Варна — по 150 лв., в окръжните градове — по 100 лв., в околийските — по 88 лв. и в селата по 80 лв.¹⁴ в Калотина и манастира „Свети Архангел“ край Трън се откриват детски летовища.

Сложността на бежанските въпроси налага на 9 май 1924 година комисия в състав — Емануил Попдимитров, Петър Еленков и Маралеев и Христо Бързовски (членове на върховния комитет на бежанците) да се

срещнат с председателя на Народното събрание и председателя на парламентарната комисия по вътрешните работи, пред които настояват за спешно решаване на бежанските проблеми. Те поставят въпроса и за съдбата на 200 български семейства на бежанци, работещи като железничари, които живеят във вагони край гара София.

Малко вероятно е това посещение да е изиграло решаваща роля за съдбата на бежанците, но е факт, че Народното събрание в заседанието си на 5 юли 1924 година приема на трето четене изменението и допълнението на закона за бежанците и увеличение на кредита по 50 000 лв.¹⁵

Ако отечеството е длъжно да „обезщети“ ония, които са изгубили нещо заради него, то това трябва да направи преди всичко и най-много заради тях, които са изгубили всичко — бежанците.

През декември с министерско постановление се отпуска една незначителна сума, която трябва да подпомогне тези бежанци, които са започнали строителство на къщи и се нуждаят от минимална сума, за да ги завършат. При разпределение на кредита Софийската околийска комисия допуска груби грешки и злоупотреби. Отпуснатите средства в определени случаи нарушават министерското постановление и са в значително по-малки размери от утвърдените в Народното събрание. Някои членове от комисията, къщите на които са довършени, също си отпускат кредит, а десетки нуждаещи се получават едва по 10 000 лв.

Пред сериозни изпитания поставя бежанците Българската земеделска банка, която изпраща червени листове в София и провинцията до всички, които са взели кредит за постройка на жилища със строги предупреждения в най-кратки срокове да изплатят на банката лихвите и да погасят заемите. Това ще рече бежанците, които са взели по 20 000 лв. кредит през 1921 година в 15-дневен срок да внесат на банката 10 000 лв. лихва, а които са получили кредит през 1922, 1923 и 1924 година да внесат на банката съответно лихва от 8000 лв., 7000 лв. и тъй нататък.

Върховният комитет на бежанците изпраща протест до Министерството на вътрешните работи срещу червените листове, в който подчертава, че Българска земеделска банка е извършила голямо престъпление с кредитирането на бежанците. Въпросният кредит е взет от Народната банка с 5% лихва, а е даден на бежанците с 12% и с това земеделската банка реализира печалба от милиони левове.

По този повод е и искането на 1500 бежански семейства, заселени в София до министър-председателя и министъра на вътрешните работи: 1. Дадените им лични заеми от Българска земеделска банка за постройка на жилища да бъдат безлихвени и платими за срок от 20 години; 2. Да получат отсрочка от 5 години, считано от 1 януари 1925 година, през което време да могат да изплатят всички частни задължения за къщите си; 3. За да почувстват дадения им заем като държавна помощ, а не заем за търговия, бежанците молят всички лихви, които Българска земеделска банка иска от тях от датата на подписването на договорите до края на 1924 година, да се опростят.¹⁶

С подобни искания и жалби се обръщат и 20 бежански семейства от с. Острово, Оряховско, до Н. В. цар Борис III.

Сериозни проблеми възникват и при раздаване земя на бежанците. С Протокол № 8 от 8 април 1921 година се дават земи в Клисурса, Колоница, Кострошовци и Божица, но до 1925 г. те не са минали във владение на бежанците. Белослатинската община подготвя търг, на който да даде под наем тази земя и да остави без покрив и обрече на глад 40 бежански семейства.

Съобразявайки се с многото проблеми, свързани с настаняването и оземляването на бежанците, Министерският съвет издава постановление, с което се организира служба за грижи по настаняване на бежанците. Натоварен е народният представител д-р Рушенов да възглави службата, като се отпускат и два милиона лева кредит. Това министерско постановление на 20 ноември 1925 година е внесено в Бюрото на Народното събрание за одобрение. Към постановлението има допълнение за отпускане на средства и назначаване технически персонал, технически съветници, инспектори, архитекти, земеделски администратори, агрономи и лесничей.¹⁷

През втората половина на 1926 година Международното бюро по труда и бежанския въпрос провежда анкета в България. Резултатите от анкетата са първия официален документ по въпроса за бежанците. В едно симпатично за българите предисловие Алберт Тома публикува отправления до него апел от нашия съвет по труда и общественото осигуряване за интервенция в полза на бежанците. Рапортът дава интересни данни за българските бежанци, за техния произход, сегашното местожителство, за занимаващите се с тях организации, като стига до заключението, че е необходим един обединяващ център на бежанците. Той критикува проектирания състав на обединителната дирекция. Аграрният проблем у нас се свежда според рапорта до оземляване на около 30 000 бежански и 102 000 български семейства. За първите са нужни около 1 200 000 декара земя, а за вторите 3 000 000 декара като се смята средно по 30 декара на семейство. Необходими са всичко 4 000 000 декара, от които Дирекцията на земеделските стопанства е отчуждила 1 424 332 декара, други 1 804 000 декара ще могат да се получат чрез изсушаване на крайдунавските и черноморските блата и след разчистване на стари гори.

Вторият анкетатор полковник Проктер оценява нужния за настаняване на 30 000 бежански семейства заем на 2 265 000 английски лири, а Тинсие — на 3 000 000. Същият рапорт предлага шест мероприятия: протекция на българските малцинства по силата на мирните договори и под егидата на Обществото на народите; евакуиране на руски и арменски бежанци с помощта на Обществото на народите и Международното бюро по труда; по-бързо ликвидиране с имотите на българските бежанци в Тракия и Гръцка Македония; координиране на българските служби за бежанци; по-енергично прилагане закона за аграрната реформа и шесто, ако се окаже, че България не може със собствени средства да разреши бързото настаняване на бежанците, наложителна е една международна финансова помощ.¹⁸

Благосклонно и с желание за помощ към българите се обръща и комитетът на Червения кръст под ръководството на бившия председател на швейцарската конференция Густавадор. Комитетът е връчил на

Обществото на народите едно изложение, съдържащо спешен призив за подпомагане на бежанците в България, които са в окаяно положение. Международният комитет изпраща в България женевския публицист и политик Люстер Крамер, за да проучи на място положението на бежанците. От изпратеното изложение се вижда, че от 1921 година повече от половин милион българи почти без средства за съществуване и изтощени от лишения са дошли; от съседни страни в България. Тя е изтощена от войните и решенията на Ньойският договор и не е в състояние да помогне. Женевският публицист, запознал се с положението на бежанците, видял мизерията, смята, че е бил в един от кръговете на Дантевия ад. Според Международния комитет, този въпрос крие опасност за мира на Балканите, ако помощта закъснее.¹⁹

Близкоизточният комитет на съвета за международна служба също изразява своето становище за бърза подкрепа на българите. Една делегация в състав: Ема Карбър (Виена), Джилбер Макмастър (Германия), Фред Ханкинсон (от Будапеща) посещават България. Делегацията посещава учреждения и се среща с членове на комисии, занимаващи се с нуждите на бедните. Посетени са множество бежански центрове, проведени са разговори с правителствени чиновници, запознават се отблизо със социалните проблеми на бежанците. При изучаване условията в страната, делегацията е поразена от сериозността на бежанския въпрос, който е бreme за България. В доклада се припомня, че страната ни е водила три войни през последните 10 години. И след всяка война бежанският въпрос е ставал все по-остър. Пресметнато е, че повече от 500 хил. Бежанци са дошли в страната от 1903 година насам и че от 1918 година около 260 000 от общия по-раншен брой са минали границата. Като се вземе предвид това време, заедно със загубите от три войни и репарациите, става по-лесно за разбиране лишенията и финансовите трудности на България. Българското правителство трябва да настани 30 000 семейства, които се нуждаят не от подаяния, а от средства за настаняването им като селяни, обработващи своята земя. Изчисленията показват, че около 12 000 семейства се нуждаят от помощ, че други 4000 семейства са без подслон, че има около 7000 сираци, 4000 от които се нуждаят от помощ и около 1300 се скитат из градовете без подслон и надзор.²⁰

Многобройните чуждестранни делегации, посетили България, изпращат своите доклади в Обществото на народите. За българските бежанци се застъпват и Международната организация на Червения кръст, конгресът на малцинствата, Международната организация по черквите, депутати от Англия, Франция, САЩ. Под всеобщия натиск и силно издигнат глас в подкрепа на българските бежанци, Обществото на народите взема решение за отпускане бежански заем на България.

Сръбското правителство прави всичко възможно за осуетяване изпълнението на решението. По инициатива на Белград, Малкото съглашение се опитва да провали отпускането на заема, а като не успява, прави опит да наложи един контрол, който да направи спънки при използване на отпуснатите суми.²¹

Когато Дюбоа, като председател на финансовия комитет при Обществото на народите, настоява за неотложно отпускане на помощ и аванс от 400 000 лири, докато траят преговорите, думата взема Бенеш. Той излиза с една перфидна декларация, в която поставя два въпроса: Ще останат ли абсолютно незасегнати от платежите по бежанския заем налозите и постъпленията, предназначени за изплащане на репарациите и ще бъдат ли заинтересованите в правилното изразходване на заема страни, съседни на България, привлечени в контрола. Дюбоа е потвърдил, че репарациите и занапред остават гарантирани. Колкото до домогванията на Малкото съглашение да участва в контрола на средствата, Вандервал заявил, че Съветът мисли да обсъди въпроса за контрола на друга конференция с участието на представители и на държавите, членки на Обществото на народите, които граничат с България. Според Неманов Съветът ще вземе мнението на сърби, румънци и чехи по въпроса за контрола на бежанския заем, но в контролния комитет те не ще бъдат допуснати.²²

През месец ноември в Народното събрание е внесен новият законопроект за настаняване на бежанците със средства на заема, отпуснат от Обществото на народите.²³ Законопроектът е много обширен, той съдържа 83 члена и има за цел да обедини в една дирекция, съгласно предписанията на чл. 6 от протокола на Обществото на народите, всички служби по настаняването на бежанците. Земите и жилищата, където са настанени, стават тяхна собственост от момента на настаняването им в тях. За изразходване на всичката сума от заема, Главна дирекция на Народната банка е задължена да състави подробен план, одобрен от комисията и съдържащ указания за числото на бежанците, които ще се възползват от него, местонахождението и пунктовете на тяхното настаняване, целта, която се преследва с разхода, и т.н. Бежанците трябва да изплатят на държавата всички суми, получени чрез заема и изразходвани за тяхното лично настаняване. Има зона съгласно протокола на Обществото на народите, в която не може да става настаняване на бежанци, нито пък настанените там бежанци могат да получат помощ — това е районът северно и южно от Стара планина. Законът е утвърден с Указ № 1 от 14 декември.²⁴ Съгласно него земя могат да получат тези, които са дали декларация, че са български поданици и по професия са земеделци. При създаването на нови квартали и селища, предимство и помощ ще получат някои занаятчии, занаятите на които ще помогнат за развитие на квартала. Главната дирекция за настаняване на бежанците е временно учреждение, което е подчинено на председателя на Министерския съвет.

В закона е упоменато, че парцелирането на земите ще се избърши така, че всеки бежанец да получи един парцел работна земя средно 40 декара и най-много до 50 декара (без земята, необходима за постройка за жилище и без пасбищата). В случаите, когато бежански семейства приемат едно или повече бежански сирачета или самотни стари мъже и жени бежанци, големината на техния парцел се увеличава. Разпределението на участъците, намиращи се около един населен пункт, става по жребий между настанените или подлежащи на настаняване бежанци от същия населен пункт. По искане на дирекцията за настаняване на бежанците,

тези които искат заем, подават декларация до общинското управление, в която излагат нуждите си от семена, добитък, земеделски и други сечива. След проверка тези декларации се изпращат чрез околийската комисия до дирекцията. Въз основа на тези декларации дирекцията за настаняване на бежанците изработва планове за доставка и раздаване на семена, добитък и сечива на групи бежанци по начин, така че всеки от групата да разполага с достатъчно сечива и добитък, за да обработват всички земята. Всеки бежанец от групата се счита за собственик на отделно сечиво или отделна глава добитък със задължение да ги предоставя според нуждата на разположение на други членове. Изплащане стойността на сечивата и добитъка ще става в срок от 5 години. А срокът за погасяване на заемите ще се определи допълнително. Изплащането на лихвите започва след изтичане на две години от деня на подписване на всеки договор. Изплащането на дължимите суми става по определен начин; стойността на семената се изплаща през три години; стойността на добитъка и сечивата — през 4, 5, 6, 7 и 8 години, а стойността на земите, жилищата и други постройки за — 9 години, считано от деня на подписване на съответния договор.²⁵

Съгласно решението на Обществото на народите комисарят Шарон периодически трябва да запознава чрез доклади Съвета за правилното изразходване на заема.²⁶ От данните, изнесени в докладите, се създава впечатление за безпокойство относно съдбата на бежанците. Въпреки наличието на пари и земя, направеното от дирекцията е незадоволително малко. Раздадени са семена за засяване само на 80 000 декара; от предвидените за раздаване 28 564 глави работен добитък са раздадени само 3463 глави на 2463 семейства; от предвиденото за доставка на 20 811 коли, получени са само 1063; от нужните 16 000 къщи, привършени са 34. Горните данни навяват тъжни мисли за съдбата на хилядите бежанци през следващите години.²⁷

В периода, когато започва раздаването на земята, се забелязва процес на самоволни местения на бежанците, което затруднява дейността. Главната дирекция издава заповед № 4811/23 април 1928 година, съгласно която всички бежанци, подлежащи на настаняване, да останат на предишното си местожителство и да чакат реда си за настаняване.²⁸ Бежанският заем, отпуснат от Обществото на народите, не разрешава напълно проблемите в България, но той внася лъч светлина сред изстрадалото бежанско население и частично подпомага решаването на социалния въпрос.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Царибродъ

на Георги Алексовъ,
педагогъ, публицистъ
и общественникъ.

Царибродъ — несретникъ, о, земя вробена,
Стрелната си птице, люто наранена,
Крепостъ въ прахъ разбита, мраченъ храмъ безлюдень,
Стражъ на постъ загиналъ, воинъ храбъръ, будень!

Царибродъ — бесилка света и народна,
Дето се повеси волята народна,
Устрема велики и честъта човешка
Отъ тълпа безумци — кална и лудешка!

Царибродъ, затворъ си дето изнемогва
Рухнала плътъ въ рани и до плачъ що трогва
Участъта на роба всеки, що въ гърдите
Е сърдце притисналъ съ сълзи на очите!

Царибродъ, градина беше рай красива,
Де зефирътъ миризъ сладъкъ вредъ разлива,
Изъ поле, долини... днеска си търнище
На идеи родни — жалко пепелище!

Царибродъ, вратата ти гранична беше
И като бранникъ веренъ зорко съ трепетъ бдеше;
Лъвъ бе на предвере... Днеска си в разруха,
Че Европа подла бе къмъ тебе глуха!

Царибродъ, ти пел си песни, сладки, родни
За герои славни, приказни, свободни.
Сказвалъ си съ езика, съ който майка мила
Пела ни е нежно, га ни е родила!

Царибродъ, ти днесъ си гробище плачевно,
Дето се погребватъ хора ежедневно
Живи и мислящи — родолбци жарки —
Въ небосвода тъменъ днесъ зорници ярки!

Чуждо племе — сръбско, нрави и езика
Ти преследва страшно и ти мъченика
Що ли не понесе — гаври и укори
Подъ вледени, съ преспи родни кръгозори?

Нека у гърдите знамената черни
Заплющятъ по мощно въ синовете верни
Що светци ще станатъ, храбърци достойни,
Като ни приготвятъ ведри дни — спокойни!

Облаците бурни надъ глави безчетни
Пръснати ще бъдатъ отъ бойци заветни,
Смело що ще литнатъ въ бранъ за свободата,
Съ жертви да изкупятъ на деди земята!

Любомиръ Бобевски
в. „Западно ехо“

**Изъ поробените ни огнища
в. „Западно ехо“**

Нема ли край?

Пишатъ ни отъ с. Петачници (Трънско), разрязано от черната
Ньойска черта, че старецътъ Ст. Георевъ е пребитъ отъ бой, нанесенъ му
отъ пандурите, задето е правилъ свиждане на границата съ синовете си,
които са въ България. Свиждането, разбира се е било въ присъствието на
убийците. Синъ му се оплакалъ на капитана въ Звонци, а последния го
„разбралъ“ и му ударилъ бой, да помни. След това вече сина не смеялъ и
да остане повече у дома си и избегалъ въ България, дето се скита сега
немилъ, недрагъ. Страшно е, наистина, да си българинъ!

Призраци за комити или формална лудостъ?

Пишат ни отъ с. Кострошовци, Трънско:

„Децата, между 8-14 год. възраст: Йончо Колевъ, Таско Колевъ, Крумъ Томовъ и Йоско Тошевъ, отишли да насекатъ лескови пръти, съ кората съ които тука храниме агнетата (нали храната и за добитъка ни е съвсемъ недостатъчна отъ какъ ни „освободиха“ отъ миръ и спокоенъ трудъ братята сърби). Пандурината Тодоръ ги забележалъ и, насочвайки пушката къмъ тяхъ, викалъ: „Одете вамо, майку ви бугарску... Вие сте кумите!“ Децата изтръпнали, били прибрани от пандурината и закарани на поста „Локва“. Тамъ ги заставяли да пренасятъ камъни отъ едно место на друго, а следъ това пъкъ да носятъ дърва отъ гората на поста. Като се стъмнило, децата, капнали отъ умора, заспали, а „освободителите“ зверове, задоволявали зверщината си, като ги удряли съ ремъците си. Детето Йончо почнало да се моли да ги не биятъ, но пандурината взема пушката и съ приклада удря нещастното дете и то пада в несъзнание. Припискали и другите деца: „Защо ни убивате, бе чичо Тоше“, а пандурината отговаря: „Отъ куда ме познаете, вие сте кумите?“ — „Нали всеки день си и у насъ, даваме ти хлѣбъ, сирене, масло, ракия?“ Сърбина се опомва и оставя децата.

Сутринъта нещастните майки, следъ като цела нощъ търсели децата си изъ гората, отишли и на поста да ги потърсятъ, но им отговорено, че не са дохождали такива деца. Майките отишли въ Клисура и — при комисара. Последниятъ запиталъ също от своя страна по постове на границата, но отъ всекъде отговарятъ, че такива деца нема. Чакъ на четвъртия день децата се оказватъ арестувани въ с. Власина. Офицерътъ-началникъ на участъка се разсърдилъ на войниците, които докарали тамъ децата, защо ги каратъ, а не съ ги избили, щомъ са кумити. Отъ тамъ ги изпратили въ Клисура и комисарятъ извиква майките; а последните едвамъ могли да ги познаятъ — тъй много изтощени били нещастните „кумити“ — 8-14 год. деца.

Общиятъ тероръ тукъ е просто неописуемъ — не може да се живее!“

Трънско

Извадка отъ едно писмо:

Наредника отъ Заонската застаба отива въ Беренде изворъ да изкара селените да сечатъ гората покрай границата. Старецътъ Радованъ Марковъ, 65 годишенъ, овчаръ, не могълъ да остави стадото си, за да отива на ангария, но затова билъ закаранъ до Звонци, непрекъснато блъсканъ съ приклада, на пушката и тамъ пребитъ го заплашватъ да не смее никъде да се оплаче. Сега е въ болницата в Пиротъ. Сжщия день е било убийството на Гюро Стоичковъ, отъ с. Ракита. Разправя се, че убиецътъ е билъ малтретиранъ следъ това отъ селяните.

Глада също взема непрекъснато своите жертви. Безработицата е обща, но за насъ българите е и принудителна: не ни се дава никаква работа, защото сме българи, и ни се посочва България, т.е. убийство на границата — защото минаването е непозволено подъ никаква форма.

Но толкозъ по-силна става умразата къмъ поробителя ни и толкозъ по-решителна става изъ день въ день волята ни за борба за свободата. Сега вече нема нито единъ човекъ да верва, че „въ търпение ще се спасимъ“ и че ще може да продължава за дълго още това положение“.

Ане, 12.IV.1928

Босилеградско

На 18.V.н.г. пандурите улавятъ 28 годишния младежъ отъ с. Д. Тлъмино, кастрирали го и следъ това го убили. За да прикриятъ мръсното си престъпление садистите шумадийци занасятъ трупа до границата и тамъ изстреляли върху него 8 патрона. Отъ огледа направенъ отъ комисията за случая се установи, че на местонахождението на трупа не е имало никакви следи отъ кръвъ — доказателство, че убийството е станало другаде.

Мислятъ ли, вярватъ ли „освободителите“, че по пътя на неокачествимите си престъпления ще се освободятъ отъ тежкия си кошмаръ, налегналъ ги поради заробването бащинията ни?

Лъжатъ се! И тежко им, защото поруганата правда не оставя никого без отплата.

Бранковци И-въ, 23.V. 1928 г.

„Смучатъ го и свои, и чужди...“

Съставенъ билъ списъкъ на бедни за помощъ срещу глада в с. Божица, а одборника (общ. съветникъ). Стойо Веселиновъ заличил около 50 семейства — защото не требвало да се изтощава държавата.

Клетвите на агонизиращите гладни са страшни, Стойо!

Царибродско

При свързването на въстника научихме, че:

Георги Николов от с. Родеина, Истатко Перчовъ от с. Родеина, Рангелъ Боиджинъ от с. Бачово Кирко (железничаръ), и Иванъ Илиевъ от с. Родеина, обковани съ жезеза и откарани въ Пиротския затворъ на 27 т. н. Защо — Богъ знае!

Това е невиджданото робство, от което кански пицатъ братята ни подъ царството на братята сърби!

Не може да бѣде за дълго!

Сръбска мръсна военна слава!

Получихме следното писмо:

На 28 м. м. бабичката А. Б. отъ с. Шатковица, Кюстендилска околия, отишла съ други още две жени да дирятъ изгубените изъ пасбището на селото коне, които на 27 вечерътъ не успели да намерятъ. По насъ есенно време като се прибере отъ къра, едриятъ добитък се пуска на свобода и се прибира само вечеръ. А новата граница, която поставиха цивилизовани варвари и културни тирани, не е естествена. Тя минава посред пасбището на селото. На горната дата 28 м. м., както казахъ, трите жени се принудили да отидатъ на сръбския постъ „Шатковица“ за да проверятъ дали конете имъ не са минали границата. Двете по млади жени по естественъ и основателенъ страхъ останали отсамъ линията, а възрастната 80 годишна бабичка се решила и минала при граничарите на сръбския постъ да пита за конете. Трима отъ тяхъ я приели ужъ любезно, дори я почерпили „кафу“ и единия я съпроводилъ изъ пасбщето да подири конете. Още не се отдалечилъ на 50 крачки от поста предъ очите на другите войници и предъ чакащите я две жени, мръсния сръбски граничаръ я повалилъ немощната бабичка и я изнасилилъ, следъ което безъ всякакво бавене я изпѣдилъ безъ никакви коне.

Ето това е драги братя, мръсната сръбска военна слава... Такава мръсотия не е виждана никѣде и никога, каквато се върши сега отъ братята сърби — с честътъ, живота и имота на българското население около границата.

Отъ тяхна страна се води ужъ некакво следствие по това срамно за културна Европа престѣпление, но такива следствия до сега винаги съ свършвали въ полза на „победителя“.

За Бога, не е ли време да се извика: стига, мръсенъ шумадиецо се гаври съ честътъ народна!... Вразуми се вече! Защото дните на тиранията,

безчинствата и безобразията ти, вършени надъ племето ни, вече се изминават! Вразуми се, за да не стане късно.

Българино, отъ окупираната ни Родина и ти отъ крайграничните села, съзнай твоето минало и история, съзнай своя родъ и езикъ: издигни високо гласа си и кажи на полуделия шумадиецъ: стига, стига, вече си се гаврилъ съ честъта ни!

Ти, гадино шумадийска, каквото вършишъ, това е всичко за твоя сметка. Защото не си въ състояние съ твоите мръсни похвати и тирания да унищожишъ племето ни, границите на което се простиратъ отъ Дунава до Егея и отъ Черно до Адриатическо морета”.

Бележки към Глава първа

1. ЦДИА, Фонд № 108, опис 2, а. е. № 431.
2. История на България, т. VI, С., 1987, стр. 474.
3. Пенков, Сава, „Берлинският договор и Балканите“, С., 1985, стр. 21-25.
4. История на България, т. VI, С., 1987, БАН, стр. 474.
5. Пак там, стр. 474.
6. Пак там, стр. 475.
7. Пак там, стр. 476.
8. Етнография на България, т. I, стр. 286.
9. История на България, т. I, 1987, БАН, стр. 476.
10. Иширков, Атанас „Западни краища на българската земя“, стр. ХСVI.
11. Пак там, стр. CVII.
12. Пак там, стр. CVII.
13. Пак там, стр. CVIII.
14. Пак там, стр. XXXVII.
15. Пак там, стр. CVIII.
16. Вестник „Западно ехо“, бр. 99 от 1925 г.
17. Иширков, Атанас, 'Западни краища на българската земя“, стр. СХIII.
18. ЦДИА, фонд № 108, опис 2, а. е. № 1641.
19. Вестник „Марица“, бр. 22 от 10.X.1878 г.
20. ЦДИА, фонд № 108, опис 2, а. е. № 1641.
21. Пак там.
22. Пак там.
23. Пак там.
24. Пак там.
25. Пак там.
26. Пак там.
27. Пак там.
28. Пак там.
29. Пак там.
30. Вестник „Западни покрайнини“, бр. 239 от 1930 г.
31. Пак там, бр. 216 от 1929 г.
32. Вестник „Западно ехо“, бр. 105 от 1926 г.
33. ЦДИА, фонд №108, опис 2, а. е. № 1641.
34. ЦДИА фонд №108 опис 2 а. е. № 1642.
35. Пак там.
36. ЦДИА, фонд №108, опис 2, а. е. № 453.
37. ЦДИА, фонд №108, опис 2, а. е. № 1642.

Бележки към Глава втора

1. Никольсон, Г. „как делался мир в 1919 г.“, Москва, 1945, стр. 18.
2. Христов, Христо „България, Балканите и мирът 1919 г.“, С., 1984 г., стр. 50.
3. Кьорчев, Димо, „Балкански съюз или Югославия“, год. I, кн. 3, С., 1919, стр. 20.
4. Христов, Христо „България, Балканите и мирът 1919“, С., 1984, стр. 253.
5. Моравиен, Константин „Договорът за мир в Ньой“, бележки и спомени, С., 1960.
6. Христов, Христо, „България, Балканите и мирът 1919“, С., 1984, стр. 243.
7. Пак там, стр. 244.
8. Христов, Христо, „Освобождението на България и политиката на западните държави“, С., 1968, стр. 194.
9. Христов, Христо, „България, Балканите и мирът 1919“, С., 1984, стр. 246.
10. Пак там, стр. 246.
11. Пак там, стр. 247.
12. Пак там, стр. 249.
13. Пак там.
14. Пак там, стр. 250.
15. Пак там.
16. Пак там, стр. 251.
17. Пак там, стр. 252.
18. Кьорчев, Димо, „Балкански съюз или Югославия“, год. I, кн. 3, С, 1919, стр. 29.

Бележки към Глава трета

1. Христов, Христо, „България, Балканите и мирът 1919“, С, 1984, стр. 351.
2. Пак там, стр. 336.
3. Пак там, стр. 340.
4. Вестник „Западно ехо“, бр. 29/1923 г.
5. Христов, Христо, „България, Балканите и мирът 1919“, С., 1984, стр. 346.
6. ЦДИА, фонд № 108, опис 2 а. е., № 454.
7. Вестник „Западно ехо“, бр. 29/1923 г.
8. Пак там, бр. 99/1925 г.
9. Петров, Методи, „Национално-освободително движение в Западните покрайнини“ (1919-1934), С., 1995 г., с. 16.
10. Вестник „Западно ехо“, бр. 38/1924 г.
11. Пак там, бр. 39/1924 г.

12. Пак там, бр. 66/1925 г.
13. Пак там, бр. 66/1925 г.
14. Пак там, бр. 69/1925 г.
15. Пак там, бр. 39/1925 г.
16. Пак там, бр. 64/1925 г.
17. Пак там, бр. 66/1925 г.
18. Пак там, бр. 86/1925 г.
19. Пак там.
20. Вестник „Западни покрайнини“, бр. 203/1929 г.
21. ЦДИА, фонд №108, опис 2, а. е. Ц. 454.
22. Пак там.
23. Вестник „Братство“, бр. 1434/1990 г.
24. Пак там, бр. 1435/1990 г.
25. Пак там, бр. 77/1925 г.
26. Пак там, бр. 80/1925 г.
27. Пак там, бр. 92/1925 г.
28. Пак там, бр. 94/1925 г.
29. Вестник „Западни покрайнини“, бр. 201/1929 г.
30. Пак там, бр. 219/1929 г.
31. Пак там, бр. 263/1932 г.
32. Пак там.
33. Вестник „Западно ехо“, бр. 164/1927 г.
34. Пак там, бр. 171/1928 г.
35. Пак там, бр. 184/1928 г.
36. Вестник „Западни покрайнини“, бр. 225/1930 г.
37. Пак там, бр. 320/1933 г.
38. Пак там, бр. 345/1934 г.
39. Петров, Методи, „Национално-освободително движение в Западните покрайнини (1919-1934)“, С., 1995 г., с. 32.
40. Вестник „Западно ехо“, бр. 29/1923 г.
41. Пак там, бр. 48/1924 г.
42. Пак там, бр. 71/1925 г.
43. Пак там, бр. 94/1925 г.
44. Пак там, бр. 174/1927 г.
45. Вестник „Западни покрайнини“, бр. 226/1930 г.
46. Вестник „Западно ехо“, бр. 58/1924 г.
47. Пак там, бр. 36/1924 г.
48. Вестник „Западни покрайнини“, бр. 201/1929 г.

Бележки към Глава четвърта

1. Манчев, К., Бистрицки, Б. „България и нейните съседи 1931-1939 г.“
2. Генов, Г. П. „Ньойският договор и България“, С., 1935, стр. 21.

3. Панайотов, Л. „Националният проблем на Балканите и балканските войни“, В. I конгрес на БИД, т. I, С., 1972, стр. 578.
4. Вестник „Западно ехо“, бр. 86/1925 г.
5. Михайлов, Ив. „Освободителната борба 1924-1934 г.“ Спомени III, стр. 52.
6. Вестник „Западно ехо“, бр. 48, 1934 г.
7. Пак там.
8. Вестник „Западно ехо“, бр. 50/1924 г.
9. Пак там, бр. 62/1924 г.
10. Пак там, бр. 29/1923 г.
11. Мичев, Д. „Българският национален въпрос между двете световни войни“, С., 1985, стр. 405-417.
12. ДВ, бр. 101/1926 г.
13. ДВ, бр. 65/1926 г.
14. Вестник „Западно ехо“, бр. 93/1925 г.
15. Манчев, К. „Българският национален въпрос в международните балкански отношения 1919-1939 г.“, България 1300, т. III, С, 1983, стр. 259-261.
16. Вестник „Западно ехо“, бр. 78/1924 г.
17. Пак там, бр. 97/1925 г.
18. Пак там, бр. 117/1926 г.
19. Пак там, бр. 105/1926 г.
20. Пак там, бр. 105/1926 г.
21. Василев, в. „България, Франция и Малката антанта (1933-1934)“, Сборник, С., 1974 г., стр. 75.
22. Вестник „Западно ехо“, бр. 122/1926 г.
23. ДВ, бр. 160/1926 г.
24. ДВ, бр. 212/1926 г.
25. Вестник „Западно ехо“, бр. 136/1927 г.
26. ДВ, бр. 214/1926 г.
27. Вестник „Западно ехо“, бр. 171/1927 г.
28. Пак там, бр. 176/1928 г.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. Извори – ЦДИА

1. Попдимитров, Ем., фонд № 123, опис 1.
2. Чилингиров, Ст., фонд 108, опис 2.

II. Периодични издания

1. В. „Братство“, бр. 1434 от 1990, бр. 1435/1990.
2. В. ДВ, 1926 г.
3. В. „Западно ехо“, Г, 1923-1929.
4. В. „Западни покрайнини“, 1929-1934.
5. В. „Марица“, бр. 22/1878.
6. В. „Мир“, бр. 9611/1931. и бр. 9998/1933.

III. Литература

1. Александров, Ив., „Национално-освободителни задачи на българската армия във войните от 1885 до 1918 г.“, Известия на ВИНД, т. 31, София, 1981.
2. Василев, В., „България, Франция и Малката антанта (1933-1934)“, в. Сборник, С., 1974.
3. Венев, К., „Поведението на сръбското правителство през Руско-турската война 1877-1878 г.“, ИПР., 1982, № 5 73-83.
4. Венев, К., „Българо-сръбките погранични отношения от 1878 до 1885 г.“, С. 1991.
5. Генов, Г. П., „Ньойският договор и България“, С., 1935.
6. Дамянов, С., „България и балканските страни по време на войните 1912-1913 година“, С., 1986.
7. Димитров, Г. В., Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919-1939), Благоевград, 1985.
8. Етнография на България, т. 1, БАН, С., 1980.
9. История на България, т. VI БАН, С., 1987. Ю. Иширков, Ат. „Западни краища на българската земя“, Н. Кьорчев, Д., „Балкански съюзили Югославия“ г. 1, кн. 3, С., 1919.
12. Манчев, Кр., Бистрицки, в., „България и нейните съседи 1931-1939“, С., 1978.
13. Манчев, К., „Българският национален въпрос в междубалканските отношения (1918-1939)“. България 1300, т. III, 64 С., 1983.

14. Мичев, Д., „Българският национален въпрос между двете световни войни“, С., 1985.
15. Мичева, З., „Балканският пакт и българо-югославките отношения (1933-1934)“, ИПР., 1971, кн. 4.
16. Михайлов, Ив., „Спомени III Освободителната борба 1924-1934 г.“.
17. Муравиев, К., „Договорът за мир в Ньой“, Бележки и спомени, С., 1960.
18. Никольсон, Г., „Как делался мир в 1919“, Москва, 1945.
19. Панайотов, Л., „Националният проблем на Балканите и Балканските войни“ — в. I — конгрес на БИД, т. I, С., 1972.
20. Петров, М., „Национално-освободителното движение в Западните покрайнини (1919-1934)“, С, 1995.
21. Петров, М., „Българският подвиг 1885, Русия и Европа“, С., 1995.
22. Христов, Христо, „България, Балканите и мирът 1919“, С., 1984.
23. Христов, Христо, „Освобождението на България и политиката на западните държави“, С., 1968.